

Η «ΚΟΚΚΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ» (KIZIL KİLİSE)
ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ SİVRİ HİSAR ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος : Χαράλαμπος Παπαστάθης
Γεν. Γραμματεύς : Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας : Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης : Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι : Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Βασίλειος Πάππας
Αθανάσιος Καραθανάσης
Χαράλαμπος Νάσλας

© Copyright: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISBN: 978-960-7265-72-2

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Η «ΚΟΚΚΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ» (KIZIL KİLİSE)
ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ SİVRİ HİSAR ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ.
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2007

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών με χαρά συμπεριέλαβε στις εκδόσεις της, στη σειρά Εθνική Βιβλιοθήκη, την τελευταία έρευνα του καθηγητού Νικολάου Μουτσόπουλου γύρω από την Καππαδοκία και την εκκλησία γνωστή ως η «Κόκκινη Εκκλησία» (KIZIL KİLİSE), κοντά στο Sivri Hisar, της οποίας αρχιτεκτονικά στοιχεία έρχονται για πρώτη φορά στο φως.

Η Καππαδοκία, γη που με συγκίνηση έχει επισκεφθεί πολλές φορές ο συγγραφέας, με τα ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία της, με τις «πετροσκαμμένες», όπως γράφει και ο Σεφέρης, εκκλησιές, παραμένει πάντα τόπος που πλούσια προσφέρεται στους ερευνητές.

Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 2007

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑΛΑ
Γενική Γραμματέως της Ε.Μ.Σ.

Πάντα, όταν επισκέπτομαι τα εδάφη της αγιοτόκου Καππαδοκίας¹, οι εμπειρίες που αποκτώ είναι μοναδικές. Το ίδιο συνέβη και πρόσφατα (τον Οκτώβριο του 2004), όταν επέστρεψα στην περιοχή Νεαπόλεως (Nevşehir) – Προκοπίου (Ürgüp) – Καρβάλης (Göreme) – Συνασού (Mustafapaşa) – Κοράμων (Göreme).

Η περιοχή είναι ορεινή, το έδαφος ξηρό, αποτελείται από ένα υποκίτρινο εύθροπτο πέτρωμα που οι βροχές, κατά τις χιλιετίες που πέρασαν, διέβρωσαν αφαιρώντας και παρασύροντας στις κλειστές μιγάγγειες που σχηματίζονται, το πλέον λεπτόκοκκο υλικό. Οι κλιματολογικές αυτές διεργασίες σε συνδυασμό με τις αιολικές επεμβάσεις και τη γεωλογική ιδιομορφία του βραχοτοπίου, καταλήγουν να σμιλεύσουν παράξενες γλυπτικές μορφές στις επιφάνειες των μαλακών βράχων, ιδιαίτερα στη φημισμένη για τους υπόσκαφους χριστιανικούς ναούς περιοχή των Κοράμων (Göreme). Έτσι σήμερα θαυμάζουμε τα αλλόκοτα σχήματα που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια, ιδίως από τις αιολικές επεμβάσεις, κάποιες στήλες παράξενες που διαμορφώνονται σαν να στηρίζουν σκουρόχρωμα πλακοειδή αιωρούμενα σκιαδία που η λαϊκή τοπική φαντασία παρομοιάζει με πετρωμένα φαντάσματα ή δράκους².

Την ίδια αναλλοίωτη όψη είχε το αφιλόξενο καππαδοκικό τοπίο και στα χρόνια του Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, στις αρχές του 4ου αι., όπως διαπιστώνουμε από την επιστολή του προς τον Μέγα Βασίλειο [Migne, *P. G. (Patrologia Graeca)*, τ. 37, στήλη 25]: *τούς τε ὑπὲρ κεφαλῆς λόφους, καὶ θήρας,*

1. Η Καππαδοκία δεν έδωσε στον χριστιανισμό μόνο σπουδαίους Αγίους (ήταν πατρίδα των Τριών Ιεραρχών, του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου του Χρυσόστομου, του Γρηγορίου του Θεολόγου, του Αγίου Σάββα του ηγιασμένου, ιδρυτή της φημισμένης Λαύρας στην Ιερουσαλήμ, του Θεοδοσίου του Κοινοβιάρχου και πλήθους μεγάλων Αγίων στους οποίους οφείλεται ο εκχριστιανισμός των εγκατεστημένων στην Ελλάδα Σλάβων, όπως του Νίκωνος του Μετανοείτε, του Οσίου Μελετίου, του Αγίου Ευθυμίου του Νέου, ιδρυτή της Μονής των Περιστερών στο όρος του Χορταΐτου στη Θεσσαλονίκη, του Αγίου Γερμανού, ιδρυτή της Μονής Εικοσιφουνίσσης στο Παγγαίο, του φωτιστή των Σλάβων στις περιοχές της Πρέσπας και της Στρώμνιτζας και πολλών άλλων), αλλά ήταν πατρίδα και των πλέον ενδόξων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, όπως του Μανρικίου (582-602), ο οποίος γεννήθηκε στην Αραβισσό το 540 μ.Χ., του Φωκά (602-610), του Ηρακλείου (610-641), του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) και του Ρωμανού Δ' Διογένη (1067-1071). Λάζαρος Γ. Ευπραξιάδης, *Προκόπι Καππαδοκίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 9.

2. Θαυμάσιες απεικονίσεις του σεληνιακού τοπίου της Καππαδοκίας μπορεί να θαυμάσει κανείς σε πλήθος πολυτελών εκδόσεων από τις οποίες επιλέγουμε δύο, τις πλέον αντιπροσωπευτικές, όπως τον συλλογικό τόμο *Anatolia. A World Heritage*, Ankara, έκδοση του Τουρκικού Υπουργείου Πολιτισμού, 1991, με φωτογραφίες του Semsî Güner, και τον άλλο πολυτελή τόμο *Cappadocia Poetry in Rocks*, έκδοση Maestro Peklmalik San.

οἱ τὴν πίστιν ὑμῶν δοκιμάζουσι, καὶ τὴν ὑποκειμένην ἑσχατιάν, εἴτ' οὖν μυωξίαν μετὰ τῶν σεμνῶν ὀνομάτων τοῦ φροντιστηρίου, καὶ τοῦ μοναστηρίου, καὶ τῆς σχολῆς, λόχμας τε ἀγρίων φυτῶν, καὶ βαθυκρήμνων ὄρων στέφανον, ὑφ' οὗ μὴ στεφανοῦσθε, ἀλλὰ συγκλείεσθε, τὸν δὲ μετρούμενον ἀέρα, καὶ τὸν ποθούμενον ἥλιον, ὃν ὡς διὰ κάπνης ἀγάζεσθε, ... Ἔστι γὰρ ὅσον μὲν διαπέφηνγε τὰς πέτρας, χαραδρεῶν· ὅσον δὲ τὰς χαράδρας, ἀκανθεῶν· ὅσον δὲ ὑπὲρ τὰς ἀκάνθας, κρημνός· καὶ ἡ ὑπὲρ τοῦτον ὁδός, ἐπίκρημνός τε καὶ ἀμφιτάλαντος, τῶν ὀδευόντων τὸν νοῦν συνάγουσα καὶ γυμνάζουσα πρὸς ἀσφάλειαν. Ποταμὸς δὲ κάτω ῥοχθεῖ ... καὶ οὐκ ἰχθυοφόρος μᾶλλον, ἢ λιθοφόρος ... Ἔστι γὰρ μέγας, καὶ φοβερός, καὶ ὑπερηχῶν τῶν ἄνω τὰς ψαλμωδίας³.

Τις ιδιότητες αυτές του ευκολολάξευτου βράχου εκμεταλλεύτηκε από παλιά ο άνθρωπος και έσκαψε στη μαλακή μάζα του πετρώματος τις κατοικίες του, συχνά πολυώροφες, που τα διάφορα παράλληλα επίπεδα επικοινωνούσαν με εσωτερικά κλιματοστάσια, λαξευμένα επίσης στο μαλακό πέτρωμα. Με τον ίδιο τρόπο ελάξευσε και τις εκκλησίες του με τα ίδια μορφολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως οι σύγχρονές τους βυζαντινές που ιδρύονταν με παραδοσιακά οικοδομικά υλικά και με γνώσεις θολοδομίας της εποχής. Με μία ουσιαστική διαφορά. Οι υπόσκαφες εκκλησίες και μοναστήρια των Κοράμιων έχουν διαμορφωθεί με αφαιρετική μέθοδο και τέλεια γνώση της μορφολογίας και της τυπολογίας της βυζαντινής ναοδομίας, με άψογη τεχνική λαξεύσεως του μαλακού βράχου, η οποία δεν συγχωρεί λάθη κατά τη λάξευση. Με τον ίδιο τρόπο ήταν κατασκευασμένες και οι υπόγειες πόλεις τους, τις οποίες ονόμαζαν *καπάγγια* (*καταφύγια*)⁴, καθώς ήταν λαξευμένες μέσα στα σπλάχνα της γης, συχνότατα σε πολλά, επάλληλα υποκείμενα, υπόγεια επίπεδα, με δαιδαλώδεις επικοινωνίες, με τέλειο σύστημα τεχνητού εξαερισμού και εξασφάλισης των μυστικών εισόδων με το πανάρχαιο σύστημα του κυλιόμενου μυλόλιθου, δηλαδή του τροχού της μυλόπετρας, του «μύλακος», λαξευμένου σε σκληρό βασάλτιο πέτρωμα, τους οποίους αποκαλούν οι αυτόχθονες κάτοικοι της Συνασού, *τρόγια* (δηλαδή τροχούς). Ένα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα υπόγειου υπόσκαφου συνοικισμού αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα στο *Kaymakli*⁵. Πρόκειται για ένα σύστημα γνωστό από την αρχαιότητα, το οποίο χρησιμοποιούσε και για την εξασφάλιση του άβατου και στους υπόγειους λαξευμένους τάφους ο σημιτικός κόσμος στις περιοχές της Συρίας και της Παλαιστίνης. Η ύδρευση των τρωγλοδυτικών αυ-

3. Βλ. και Hans Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, σ. 270.

4. Αρχέλαος Ι. Σαραντίδης, *Η Συνασός*, Αθήναι 1899, σ. 17.

5. Nicole Thierry, «Les églises rupestres», *Arts de Cappadoce*, Genève 1971, ειχ. 25· Luciano Giovannini, «Le territoire et les établissements rupestres», *Arts de Cappadoce*, Genève 1971, σ. 70, ειχ. 20, ειχ. 25, σ. 77, ειχ. 26.

τών (υπόγειων) οικισμών γινόταν με κατάλληλη διοχέτευση των πολύτιμων όμβριων υδάτων από την επιφάνεια σε υπόγειες κιστέρες⁶.

Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα είναι ο τρόπος θερμάνσεως και γενικότερα οι εστίες στο εσωτερικό των υπόσκαφων διαμερισμάτων στους υπόγειους αυτούς οικισμούς. Και σ' αυτή την περίπτωση εφαρμόστηκε το πανάρχαιο ομηρικό σύστημα του *ιπνού*, δηλαδή του τοποθετημένου μέσα στο έδαφος πιθαριού με κατάλληλο εσωτερικό εξαερισμό, στο οποίο έψηναν τους ειδικούς άζυμους πλασμένους σε λεπτά φύλλα άρτους, χρησιμοποιώντας ως θερμαντικό υλικό λίγα φρύγανα, *τσαλιά*, σαν αυτά που παρασύρει το *χαμσί* της ερήμου.

Πρόκειται για τη μορφή της πανάρχαιης ασιατικής «εστίας», η οποία χρησιμοποιήθηκε πιθανόν και στην αρχαϊκή μεγαροειδή κατοικία του ελλαδικού χώρου και είναι γνωστή από το Θιβέτ, το Αφγανιστάν και ιδίως τον ιρανικό κόσμο και την οποία εβίωσα κάποιες παγερές νύχτες στη *Γιάζντ* και το *Ισφαχάν* και γύρω από την οποία γαλουχήθηκε και ο Μικρασιατικός, ειδικά Καππαδοκικός ελληνισμός, όπου στα χειμωνιάτικα νυχτέρια, γύρω από το «ταντούρ» στο αχνό τρεμάμενο φως του λαδολύχναρου, άκουγε από τις γριές τη μυθολογία του ρωμείου γένους, μύθους του ακριτικού κύκλου και ιστορίες του *Κιόρογλου*.

Τα συνήθεια του λαού αυτού ήσαν γνωστά στους Βυζαντινούς ήδη από τον 10ο αι., κρίνοντας από τη μαρτυρία του Λέοντος Διακόνου ο οποίος περιγράφει τα γεγονότα που συνέβησαν στα χρόνια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά (963-969) γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε οικογενειακά την περιοχή των Κοράμων και μάλιστα έχει διασωθεί απεικόνιση της βασιλικής οικογένειας (του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, της συζύγου του Θεοφανούς, του πατέρα του καίσαρα Βάρδα Φωκά και του αδελφού του Κουροπαλάτη Λέοντα Φωκά) σε υπόσκαφο ναό που ίδρυσε στο Τσαούς-Ινή (τον μεγάλο περιστερώνα του *Çanuşin*), στην κοιλάδα των Σπαθιών, με την ευκαιρία της επισκέψεώς του στα μέσα του 10ου αι. στην πατρίδα του, την Καππαδοκία. Στο γκρεμισμένο σήμερα παρεκκλήσι σώζεται η επιγραφή *Νικηφόρος δοῦλος Χριστοῦ*⁷. Ο Λέων Διάκονος (έκδ. Βόννης, σ. 35) μας διασώζει τα εξής σημαντικά: *καὶ πρὸς τὴν Καππαδοκῶν ἀφικόμενος [ὁ αὐτοκράτορας]... τρωγλοδύται τὸ ἔθνος, τὸ πρόσθεν κατωνομάζετο, τῷ ἐν τρώγλαις καὶ χηραμοῖς καὶ λαβυρίνθους, ὡσανεὶ φωλεοῖς καὶ ὑπογαῖς ὑποδύεσθαι*. Πρόκειται για μιαν ακριβέστατη και ταυτόχρονα λακωνική περιγραφή του πανάρχαιου τρωγλοδυτικού πληθυσμού της Καππαδοκίας.

6. Σαραντίδης, *ό.π.*, σ. 18.

7. Γ. Σεφέρης, «Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, t. III, Athènes 1957, εικ. 31.

Τα πολιτιστικά δεδομένα της περιοχής χάνονται στην αχλή των νεολιθικών χρόνων. Εδώ δημιουργήθηκε η πρώτη αγροτική κοινωνία της ανθρωπότητας ήδη από την 8η χιλιετία π.Χ., στο *Catalhöyük*, η οποία ε γνώρισε άνθιση γύρω στο 6500 π.Χ.⁸

Τα αρχαιολογικά ευρήματα συνεχίζουν και κατά τη χαλκολιθική και την πρόωμη εποχή του Χαλκού. Αρχικά στην περιοχή εγκαταστάθηκε ένα σημαντικό φύλο, την 3η χιλιετία π.Χ. Μετά ήρθαν κατά ομάδες οι *Χιττίτες*, λαός ινδοευρωπαϊκός και εγκαταστάθηκαν στην Καππαδοκία, στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁹ Οι ίδιοι οι Χιττίτες αυτοαποκαλούνταν «Nesha» και η γλώσσα τους *neshi*. Σπουδαία πολιτιστικά και διοικητικά τους κέντρα ήταν η *Karun Hattusa* και το *Boğazköy*. Εδώ γεννήθηκε την εποχή της παρακμής της αυτοκρατορίας των Ασσυρίων ο πολιτισμός *Ουραρτού*, το όνομα του οποίου ετυμολογικά συνδέεται με την ονομασία του βιβλικού Αραράτ. Μετά την καταστροφή του χιτιτικού κράτους ακολούθησε σειρά νεοχιτιτικών βασιλείων.

Παλιά ασσυριακά κείμενα μνημονεύουν Καππαδοκικό βασίλειο το οποίο περιελάμβανε τις πόλεις: *Mazaka* (Καισάρεια), Νίγη και Προκόπιο (*Ürgüp*), όπως η επιγραφή στον οβελίσκο που βρέθηκε στην κορυφή του όρους *Νεμρούντ*, της εποχής του βασιλιά Σαλιμανέσερ Γ' (858-824 π.Χ.). Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι οι Καππαδόκες είναι συριακής καταγωγής και άλλοι ότι είναι απόγονοι Λουβιτών. Πάντως οι Καππαδόκες χρησιμοποιούσαν τη λουβιτική γλώσσα στις ιερογλυφικές τους επιγραφές (τον 6ο αι. π.Χ.). Μετά ακολούθησαν εισβολές και εγκαταστάσεις λυδικών και φρυγικών φύλων και τέλος το 547 π.Χ. εισέβαλαν οι Πέρσες¹⁰.

Τα όρια της χώρας πριν από την περσική εισβολή ήσαν από τη Μαύρη θάλασσα μέχρι τα όρη του Ταύρου και από τον Εφράτη μέχρι την Αλμυρή λίμνη (*Tuz Gölü*). Κατά την εποχή των πολέμων μεταξύ των Περσών στα χρόνια του Κύρου (559-529 π.Χ.), και του βασιλιά της Λυδίας Κροίσου (560-540 π.Χ.), η Καππαδοκία υπαγόταν στην περσική διοίκηση. Ήταν μία από τις πέντε σατραπείες της Ανατολίας και από τον Ίρι ποταμό (*Yeşil Irmak*) στη Δύση έφθανε στα Τύανα στον Νότο. Στα χρόνια της βασιλείας του Δαρείου Α' (522-486) και του διαδόχου του Ξέρξη (486-465 π.Χ.) η Καππαδοκία συγχωνεύθηκε με τις τρεις άλλες σατραπείες της Ανατολίας. Στα χρόνια της περσικής διοικήσεως η Καππαδοκία διαιρέθηκε σε δύο περιφέρειες, την Ποντική Καππαδοκία στον Βορρά, με πρωτεύουσα την Αμάσεια και τη Μεγάλη Καππαδοκία στον Νότο, με πρωτεύουσα τα *Mazaka* (Καισάρεια). Την περίοδο αυτή η χώρα δέχθηκε έντονες περσικές επιδρομές και κυβερνήθηκε από Πέρσες σατράπες.

8. Ekrem Akurgal, *Les grandes civilisations de l'Anatolie*, Cappadoce 1971, σ. 17.

9. Yücel Akat, *Göreme. Cappadoce. Anatolia. A World Heritage*, έκδ. UNESCO, χ. χρ., σ. 186.

10. Metin Sözen, *Cappadocia, Poetry in Rocks*, İstanbul χ. χρ., σ. 16.

Η ονομασία της χώρας προέρχεται από τη χιτιτική ονομασία *Katpa tuka* που σημαίνει «χώρα με όμορφα άλογα», όπως και το όνομα της Λυκίας προέρχεται από την επίσης χιτιτική λέξη *Lukka* που σημαίνει «φως»¹¹ και η ελληνική ονομασία της Εύβοιας σημαίνει άλλωστε «χώρα πλούσια σε βόδια».

Ο μυθικός πρόγονος των Καππαδόκων ήταν ο Μωσόχ (Mosoch), ο φρυγικός Δίας, ο οποίος αργότερα μετονομάστηκε σε «Mazeus». Σχετική είναι και η ονομασία της σπουδαιότερης πόλεως της Καππαδοκίας «Mazaka» η οποία, κατά την ελληνιστική περίοδο, επί μοναρχίας Αριαράθου Ε' (163-130 π.Χ.) μετονομάστηκε σε *Ευσεβεία*. Όταν ο Αριαράθης Α' αιχμαλωτίστηκε και θανατώθηκε από τον Περγάνα τοποθετήθηκε ως σατράπης της περιοχής ο Ευμένης και η σατραπεία υπήχθη στη διοίκηση των Σελευκιδών της Συρίας.

Μετά την απελευθέρωση της χώρας από τον ζυγό των Σελευκιδών, η σατραπεία ενσωματώθηκε στο κράτος που ίδρυσε ο Αριαράθης Γ' (225-220 π.Χ.)¹². Η περιοχή αυτή πριν καταλήξει ρωμαϊκή επαρχία στα χρόνια του Τιβερίου (το 18 μ.Χ.), γνώρισε μια περίοδο ανεξαρτησίας, η οποία διήρκεσε τρεις περίπου αιώνες, με ιστορικά κέντρα τα *Mazaka*, τη μετέπειτα *Καισάρεια* και τα *Τύανα*, το σημερινό *Kemerhisar*.

Στα χρόνια του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ' (96 π.Χ.), η χώρα ήταν υποτελής στους Ρωμαίους. Το 17 μ.Χ., στα χρόνια του Αριαράθης Δ', διαδόχου του Αντιγόνου Α', στη μάχη της Υψούντας, η χώρα έγινε τελικά ρωμαϊκή επαρχία, όταν αυτοκράτορας ήταν ο Τιβέριος¹³.

Πρωτεύουσα της ρωμαϊκής Καππαδοκίας είναι πάντοτε η *Καισάρεια*. Ο Βεσπασιανός (69-79 μ.Χ.) εγκατέστησε εκεί δύο ρωμαϊκές λεγεώνες, για να προστατεύσει το κράτος από τις επιδρομές των Πάρθων.

Τις πιο επίσημες πληροφορίες για τα γεωγραφικά όρια της Καππαδοκίας μας δίνει μία ιδιαίτερα αξιόπιστη πηγή, ο γεωγράφος Στράβων, ο οποίος καταγόταν από τη Αμάσεια και γνώριζε καλά τα πράγματα μια και έζησε την εποχή ακριβώς αυτή που μας ενδιαφέρει: *Ἐπει δὲ τὰ βόρεια μέρη τῆς Ἀσίας ποιεῖ ὁ Ταῦρος, ἃ δὴ καὶ ἐντὸς τοῦ Ταύρου καλοῦσιν, εἰπεῖν προειλόμεθα πρῶτον περὶ τούτων· τούτων δ' ἐστὶ καὶ τὰ ἐν τοῖς ὄρεσιν αὐτοῖς ἢ ὅλα ἢ τὰ πλεῖστα. ὅσα μὲν τῶν Κασπίων πυλῶν ἐωθινώτερα ἐστίν, ἀπλουστέραν ἔχει τὴν περιήγησιν διὰ τὴν ἀγριότητα, οὐ πολὺ τε ἂν διαφέρῃ τοῦδε ἢ τοῦδε τοῦ κλίματος συγκαταλεχθέντα¹⁴. ...Καὶ ἡ Καππαδοκία ἐστὶ πολυμερῆς τε καὶ συνεχρᾶς δεδεγμένη μεταβολᾶς. οἱ δ' οὖν ὁμόγλωττοι μάλιστα εἰσὶν οἱ ἀφοριζόμενοι πρὸς νότον μὲν τῶν Κιλικίῳ λεγομένων Ταύρω, πρὸς ἄνω δὲ τῇ Ἀρμενίᾳ καὶ τῇ Κολχίδι καὶ τοῖς μεταξὺ ἑτερογλώττοις ἔθνεσι, πρὸς ἄρκτον δὲ τῶν Εὐξείνῳ*

11. Jean Richer, *Η τριή γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 2001, σσ. 26, 27.

12. Yücel Akat, *ό.π.*, σ. 188.

13. *Ο.π.*, σ. 189· Metin Sözen, *ό.π.*, σ. 21.

14. Στράβων, *Γεωγραφικά*, ΙΑ', C 520, Teubner, 1913, σ. 731.

μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἄλως, πρὸς δύσιν δὲ τῶ τε τῶν Παφλαγόνων ἔθνει καὶ Γαλατῶν τῶν τὴν Φρυγίαν ἐποικησάντων μέχρι Λυκαόνων καὶ Κιλικίων τῶν τὴν τραχείαν Κιλικίαν νεμομένων¹⁵.

Τα ὅρια τῆς Καππαδοκίας προσδιορίζονται στη Δύση ἀπὸ τὴ μεγάλη Ἀλμυρὴ λίμνη, τὴν *Tuz Göllü*, τὴν Τάττα τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν Ἀνατολή ἀπὸ τὸν Εφράτη (χάρτης III). Στὴν περιοχὴ αὐτὴ υπήρχαν, κατὰ τὸν 9ο-11ο μ.Χ. α., σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, στὸ *Περὶ θεμάτων* ἔργο του, τὰ θέματα: *Καππαδοκίας, Χαρσιανόν, Σεβαστείας καὶ Λυκανδού* (χάρτης I).

Ακριβέστερα τὰ δυτικά ὅρια τῆς Καππαδοκίας διαγράφονται μεταξύ τῶν πόλεων Ἄσπωνα καὶ Παρνασσός (μεταξὺ Ἄλυ ποταμοῦ καὶ λίμνης Τάττα), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κατευθύνονταν πρὸς τὴν ὄχθη τῆς Ἀλμυρῆς λίμνης. Ἀπὸ τὴ νότια ὄχθη τῆς Ἀλμυρῆς λίμνης τὰ ὅρια εκτεινόταν πρὸς τὸ λυκαονικὸ σύνορο τοῦ ὁποῖο προσδιόριζαν οἱ πόλεις *Κορόπασσος* καὶ *Κολώνεια* (*Aksaray*) (χάρτες I-III). Τὸ δυτικὸ σύνορο καθόριζε ἐπίσης ἡ οροσειρὰ *Apsama Dağı* καὶ ἀνατολικά ἡ οροσειρὰ *Karaca Dağ* καὶ εκτεινόταν *μέχρι το* *Akgöl*. Νοτιότερα τοῦ *Akgöl*, τὸ σύνορο πρὸς τὴ Λυκαονία, ἀκολουθοῦσε τὴν οροσειρὰ τοῦ Ταύρου καὶ ἀνατολικά κατευθυνόταν πρὸς τὶς *Πύλες Κιλικίας* (*Gül Boğazi*). Τὰ ὅρια Γαλατίας – Καππαδοκίας προσδιορίζονταν ἀπὸ τὰ *Κορνίασπα* (*Yozgot*)¹⁶ (χάρτης II). Ἀργότερα, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, ὁ Σαγγάριος τὴν τῶν ἀνατολικῶν καὶ Καππαδοκῶν ἐπιζευγνύει ἐπαρχίαν¹⁷.

Ἡ Καππαδοκία κατακτήθηκε ἀπὸ τὸν νέο Πέρση μονάρχη Ἀρταξέρξη (Ἀρδασίρ Α΄) ἐπὶ βασιλείας Σεβήρου Ἀλεξάνδρου (222-235 μ.Χ.). Καὶ στὴ Μικρασιατικὴ αὐτὴ περιοχὴ προξένησαν καταστροφές οἱ Γότθοι τὸ 254 καὶ τὸ 267 μ.Χ. Υπέφερε ἐπίσης στα χρόνια τῆς Βασίλισσας τῆς Παλμύρας Ζηνοβίας.

Ἀπὸ τὴν εποχὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας, καὶ τοῦ αυτοκράτορα Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου (361-363 μ.Χ) δὲν ἔχουμε ιδιαίτερες εἰδήσεις γιὰ τὴν Καππαδοκία. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ, τὸ 363 μ.Χ., στὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ Καππαδοκία διαιρέθηκε ξανά σε δύο επαρχίες, τὴν *Cappadocia Prima* καὶ τὴν *Cappadocia Secunda*. Πρωτεύουσα τῆς πρώτης ἦταν ἡ Καισάρεια καὶ τῆς δεύτερης τὰ Τύανα¹⁸ (χάρτες II, III). Τὴν ιδιαιτερότητα τῆς ορεινῆς καὶ ἀγροῦς αὐτῆς περιοχῆς ἐπισφράγισε καὶ τὸ γλωσσικὸ τῆς ἰδίωμα τοῦ ὁποῖο ἐπιβίωσε *μέχρι καὶ τὸν* 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἡ παλιὰ θρησκεία τῆς

15. Στράβων, *ὄ.π.*, IB', C 533, σ. 749, 1.

16. Friedrich Hild – Marcell Restle, *Kappadokien: (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)* [= *Tabula Imperii Byzantini*, Bd. 2], Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische), Wien 1981, σ. 41.

17. Anne Comnène, *Alexiade*, I, II, Paris, ἐκδ. B. Leib, 1937-1945, τ. I, σ. 131.

18. Yücel Akat, *ὄ.π.*, σ. 189.

η οποία ήταν ένα μείγμα πανάρχαιης αυτόχθονης σημιτικής με έντονα στοιχεία ιρανικά και με ελάχιστη ελληνορωμαϊκή επίδραση¹⁹.

Στα χρόνια της επικρατήσεως του χριστιανισμού, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο εξακολούθησε να είναι η *Καισάρεια* (τα αρχαία *Mazaka*). Ήταν η αρχαία αρχική Μητρόπολη της Καππαδοκίας, η δικαιοδοσία της οποίας εκτεινόταν μέχρι τη *Θεοδοσιούπολη* (*Erzurum*), τη *Σεβάστεια* (*Sivas*), τη *Μελιτηνή* (*Malatya*), κέντρο σε μεταγενέστερες εποχές πάσης αιρέσεως. Το 381, η Μητρόπολη της Καισάρειας αποσπάσθηκε από το Πατριαρχείο της Αντιόχειας και προσαρτήθηκε στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και έκτοτε παρέμεινε συνεχώς στα πλαίσια της Ορθοδοξίας και ουδέποτε υπέκυψε στη *νεστοριανική* αίρεση, ούτε σ' αυτή των *μονοφυσιτών* ούτε, τέλος, στον *παυλικανισμό*.

Η Καππαδοκία γνώρισε άνθιση στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565), οπότε τα σύνορα της αυτοκρατορίας έφθασαν μέχρι τον Καύκασο και αγκάλιαζαν όλη τη λεκάνη της Μεσογείου. Η περίοδος όμως αυτή της ευφορίας του Κεντρικού Μικρασιατικού τμήματος δεν διήρκεσε πολύ, γιατί, κατά την περίοδο των διαδόχων, οι Πέρσες εισέβαλαν και εδήλωσαν την περιοχή. Το 605 κατέλαβαν την Καισάρεια και την κράτησαν μέχρι το 611. Στη συνέχεια κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ και απέσπασαν τον Τίμιο Σταυρό τον οποίο μετάφεραν στην Κτησιφώνα. Ο Ηρόκλειος για να ισχυροποιήσει την παρουσία της αυτοκρατορίας στις ανατολικές αυτές περιοχές εφάρμοσε το σύστημα των στρατιωτικών διοικήσεων (*θέματα*), δίνοντας ως αμοιβή της υπηρεσίας των στρατιωτών γη (κλήρους οι οποίοι μπορούσαν να κληρονομηθούν), με αντάλλαγμα την υποχρέωση φυλάξεως της περιοχής.

Ο αυτοκράτορας Μαυρικίος (582-602) αγωνίσθηκε σκληρά για την προστασία της περιοχής. Είναι η πρώτη φορά που αναφέρονται Βούλγαροι να μετέχουν στα στρατεύματα του Μαυρικίου²⁰ (χάρτης II). Από την εποχή αυτή μνημονεύονται οι Βυζαντινοί στρατιωτικοί τίτλοι, όπως *τουρμάρχης Αρμενιακών* το 627, διάφοροι *στρατηγοί* και *ταξίαρχοι* το 667. Με τον τρόπο αυτό τέθηκαν τα θεμέλια μιας ισχυρής στρατιωτικής αριστοκρατίας, η οποία κυριάρχησε στα εδάφη αυτά για γενεές.

Στα βυζαντινά χρόνια η *στρατηγία Μελιτηνής* περιελάμβανε τη σημερινή *Malatya Ovasi* ή *Eski Malatya* (9 χλμ. ΒΑ της σημερινής Malatya). Καταονία ήταν η ορεινή περιοχή δυτικά της Μελιτηνής με κέντρο τα *Κόμανα* (*Şar*) στον ποταμό Σάρο (*Seyhan*). Τότε στην Καππαδοκία κατέφυγαν χριστιανικοί πληθυσμοί μετά την επέκταση του Ισλάμ και την κατάκτηση της Αιγύπτου. Υπό-

19. Thierry, *ό.π.*, σ. 129.

20. Peter Charanis, «Ethnic changes in the Byzantine empire in the seventh century», *D.O.P.* 13 (1959) 32.

χει η άποψη ότι τα υπόσκαφα μοναστήρια των Κοράμων (Göreme), κοντά στο Προκόπιο (Ürgüp), στο Soganli και στην κοιλάδα του Περιστρέμματος έγιναν από μοναχούς της Θηβαΐδας οι οποίοι αναζήτησαν καταφύγιο στις περιοχές αυτές ήδη από την εποχή της Εικονομαχίας (χάρτης Ι).

Από τη στρατιωτική ιεραρχία, η οποία εδραιώθηκε στην Καππαδοκία, καταγόταν μετέπειτα οι γόνοι των ισχυρών στρατιωτικών οικογενειών της Μ. Ασίας από τις οποίες, επίσης, καταγόταν πολλοί αυτοκράτορες.

Από τον κίνδυνο των περσικών εισβολών έσωσε τη Μικρά Ασία ο Ηράκλειος, ο οποίος αντεπετέθη και κατατρόπωσε την περσική στρατιά και ελευθέρωσε όλη τη Μ. Ασία, τον Καύκασο (622-623) και τη Μεσοποταμία (627-628). Έτσι τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας επανήλθαν όπως ήταν στα χρόνια του Ιουστινιανού. Πρώτιστο μέλημα του Ηρακλείου ήταν η επαναφορά του Τιμίου Σταυρού. Παραθέτω τη σπουδαία μαρτυρία του Πατριάρχου Νικηφόρου: *αὐτός δὲ λαβὼν [Ἡράκλειος] τὰ ζωοποιὰ ξύλα ἐσφραγισμένα, καθάπερ ἐλήφθησαν, διαμείναντα, πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀφίκετο, καὶ Μωδέστῳ τῷ ἀρχιερεὶ καὶ τῷ αὐτοῦ κλήρῳ ταῦτα ὑπέδειξεν. Οἱ δὲ τὴν σφραγίδα σῶαν ἐπεγίνωσκον, καὶ ὡς ἀνέπαφα καὶ ἀθέατα βεβήλοις καὶ μαιφόνους χερσὶν τῶν βαρβάρων διειρηθήσαν, εὐχαριστήριον ᾠδὴν τῷ θεῷ αἰτέθεσαν. Τὴν δὲ κλεῖδα τὴν ἐπ' αὐτοῖς ὁ ἱεράρχης μείναςαν παρ' αὐτῷ ἤγαγε, καὶ ἀνογέοντα προσκυνούσιν ἅπαντες. Ὑψωθέντων δὲ αὐτῶν ἐκέῖσε εὐθύς ἐς τὸ Βυζάντιον ὁ βασιλεὺς ἐξέπεμψεν. Ἄ δὴ Σέργιος ὁ τοῦ Βυζαντίου ἱεράρχης ἐκ Βλαχερνῶν (ιερόν δὲ αἱ Βλαχέρναι τῆς Θεομητόρος) λιτανεύων ὑπεδείξατο καὶ πρὸς τὴν μεγίστην ἐκκλησίαν ἀγαγὼν ταῦτα ἀνύψωσεν. Δευτέρα δὲ ἦν ἡνῖκα ταῦτα πράττων²¹.*

Τα έσχατα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (το 640/1), στα χρόνια του χαλίφη Ομάο, οι Άραβες φθάνουν μέχρι το Αμόριον. Το 646 τα στρατεύματα του διοικητή της Συρίας Μωαβία (Μο Αwίya) καταστρέφουν την Καισάρεια. Το 656 έστειλε ο Μωαβία τον Habib ben Maslama εναντίον της Μελιτηνής την οποία κατέστρεψε²² (χάρτης Ι-ΙΙΙ). Οι βυζαντινοί σπεύδουν με ισχυρό στρατευμα για να διαφεντέψουν το Αμόριον και φθάνουν μέχρι τον Εύξεινο Πόντο²³.

Ακολουθούν νίκες των Βυζαντινών στη Μ. Ασία. Το 711-712 έπεσαν η Αμάσεια και η Σεβάστεια. Το 716 οι Άραβες οργανώνουν τη δεύτερη εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Το 723-724 πέφτει το Ικόνιον στα χέ-

21. Νικηφόρου Πατριάρχου, *Ιστορία σύντομος από της Μαυρικίου βασιλείας*, έκδ. C. De Boor, 1880, σ. 22.

22. Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 70. Σχετικά με την εκστρατεία του στρατηγού Μασλαμά, βλ. E. W. Brooks, «The Arabs in Asia Minor», *J.H.S.* 18 (1898) 192-193.

23. Cyril Mango, «Historical Introduction», *Iconoclasm, Papers given at the «Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies»*, University of Birmingham 1975, σ. 2.

γάμο μεταξύ της κόρης του Χαγάνου των Χαζάρων, η οποία βαφτίστηκε Ειρήνη, με τον γιο του Λέοντος Γ΄, Κωνσταντίνο (τον Κοπρώνυμο)²⁴.

Για τρεις αιώνες η Καππαδοκία έγινε συνοριακή περιοχή της αυτοκρατορίας και ισχυρή στρατιωτική βάση για τους αγώνες εναντίον των Αράβων. Οι πολεμικές επιχειρήσεις περιελίσσονταν γύρω από μια θεωρητική γραμμή η οποία από ΒΑ κατέληγε ΝΔ και διερχόταν ανατολικά από τη *Σεβάστεια* (Sivas) (χάρτες II, III). Η Καισάρεια και οι τρωγλοδυτικές περιοχές της Καππαδοκίας βρίσκονταν πάντα κάτω από βυζαντινό έλεγχο. Η Καισάρεια καταλήφθηκε και παρέμεινε υπό αραβική κατοχή όλο το διάστημα από το 647-726, αλλά ευτυχώς δεν καταστράφηκε. Τα *Τύανα* καταλήφθηκαν για λίγους μήνες το 896 και η *Άγκυρα* το 838, όπως και το *Αμόριον*, η ισχυρή βάση του θέματος των Ανατολικών, η γενέθλια πόλη της βασιλεύουσας δυναστείας (χάρτης II). Στην ύπαιθρο οι Άραβες προξένησαν μέγιστες καταστροφές. Τότε φαίνεται πως οι κάτοικοι των πεδιάδων αναζήτησαν καταφύγιο στις υπόγειες, υπόσκαφες πόλεις παρόμοιες με αυτή που αποκαλύφθηκε σχετικά πρόσφατα στο *Kaymaklı* (σχ. 1) και η άλλη στο *Derin-Kuyu*.

Τα υπόσκαφα μοναστήρια διασώθηκαν την περίοδο των αραβικών επιδρομών, δεν συνέβη όμως το ίδιο και κατά την εποχή της Εικονομαχίας (726-843), όπου οι μοναχοί και τα μοναστήρια γνώρισαν περίοδο σκληρών διωγμών και εξοντώθηκαν. Η βασιλεύουσα δυναστεία των Ισαύρων (717-820), η οποία καταγόταν από το *Αμόριον* ήταν, για λόγους πολιτικούς, ιδιαίτερα φιλική προς τις εικονοφοβικές προκαταλήψεις των Αράβων και των Εβραίων.

Οι πόλεμοι με τους Άραβες συνεχίζονται. Οι Βυζαντινοί προσπαθούν με κάθε τρόπο να συνάψουν συμμαχίες και επιστρατεύουν κάθε διαθέσιμη πολεμική ομάδα για να τη στρέψουν εναντίον του εχθρού. Ήδη από την εποχή του Ιουστίνου Β΄ (565-578) μεταφέρονται στα Ανατολικά θέματα Άβαρες και το 577 Βούλγαροι οι οποίοι πολέμησαν εναντίον των Αράβων το 620 και ξανά το 765²⁵. Ιδιαίτερα θα πρέπει να αναφερθεί η αποστολή στη Μ. Ασία Πρωτοβουλγάρων από την περιοχή του Δούναβη (Μικρή Σκυθία, Δοβρουτσά) από τον Κωνσταντίνο Ε΄ (τον Κοπρώνυμο) (741-775). Κρίνουμε επίσης χρήσιμο να αναφέρουμε ότι το έτος 837 ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842 μ.Χ.), σε αντιπερισπασμό των επιθέσεων του χαλίφη Al-Mutasim, έστειλε στρατιά από Βουλγάρους, Σλάβους και Πέρσες στην Καππαδοκία η οποία έφθανε μέχρι τη

24. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 124.

25. Vasilka Tâpkova-Zaimova, «Turcs Danubiens et Turcs d'Asie Mineure (Problèmes de contacts dans le cadre de l'empire byzantin)», *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία* (6ος-12ος αι.), Αθήνα 1998, σ. 190.

Χάρτης II. Οι αρχικοί πυρήνες των Μικρασιατικών θεμάτων (κατά George Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantine*, Paris 1956, χάρτης II).

Μελιτηνή και τον Ευφράτη και μέχρι τα Αρσαμόσατα και το 838 έφθασε στο Αμόριον²⁶ (χάρτες II, III).

Ίσως θα μπορούσαμε να συνδυάσουμε τα ακιδογραφήματα της «Κόκκινης Εκκλησίας» κοντά στο *Sivri Hisar* με την παρουσία για ένα διάστημα των *Πρωτοβουλγάρων-Παλαιοτούρκων (Gök Türk)* στην περιοχή (σχ. 8-11). Είναι γνωστό ότι τα παλαιοτουρκικά (Τουρκμενικά) αυτά φύλα αποτελούσαν πολεμοχαρείς ιππείς, οι οποίοι δια της Αζοφικής, της Κορμαίας και του Κάτω ρου του Βόλγα, έφθασαν στο Δέλτα του Δουνάβεως, την «Ντομπρουτζά», όπου εγκαταστάθηκαν τελικά στην ελώδη περιοχή του Δέλτα και αναμίχθηκαν με τα εκεί εγκατεστημένα, ήδη από τον 6ο αι., σλαβικά φύλα, δημιουργώντας ένα ισχυρό κράτος, αρχικά σύμμαχο, αργότερα όμως επικίνδυνο για την περιοχή της Μυσίας και των δουναβικών επαρχιών του Ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Τα τουρκικά αυτά φύλα, τα οποία εξαιτίας της προελεύσεώς τους από την περιοχή του Βόλγα ονομάστηκαν «Βόλγαροι», απέβαλαν γρήγορα το τουρκμενικό τους γλωσσικό ιδίωμα και υιοθέτησαν τη σλαβική γλώσσα. Ήδη από τις αρχικές τους ασιατικές κοιτίδες τα τουρκικά αυτά φύλα χρησιμοποιού-

26. Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 78.

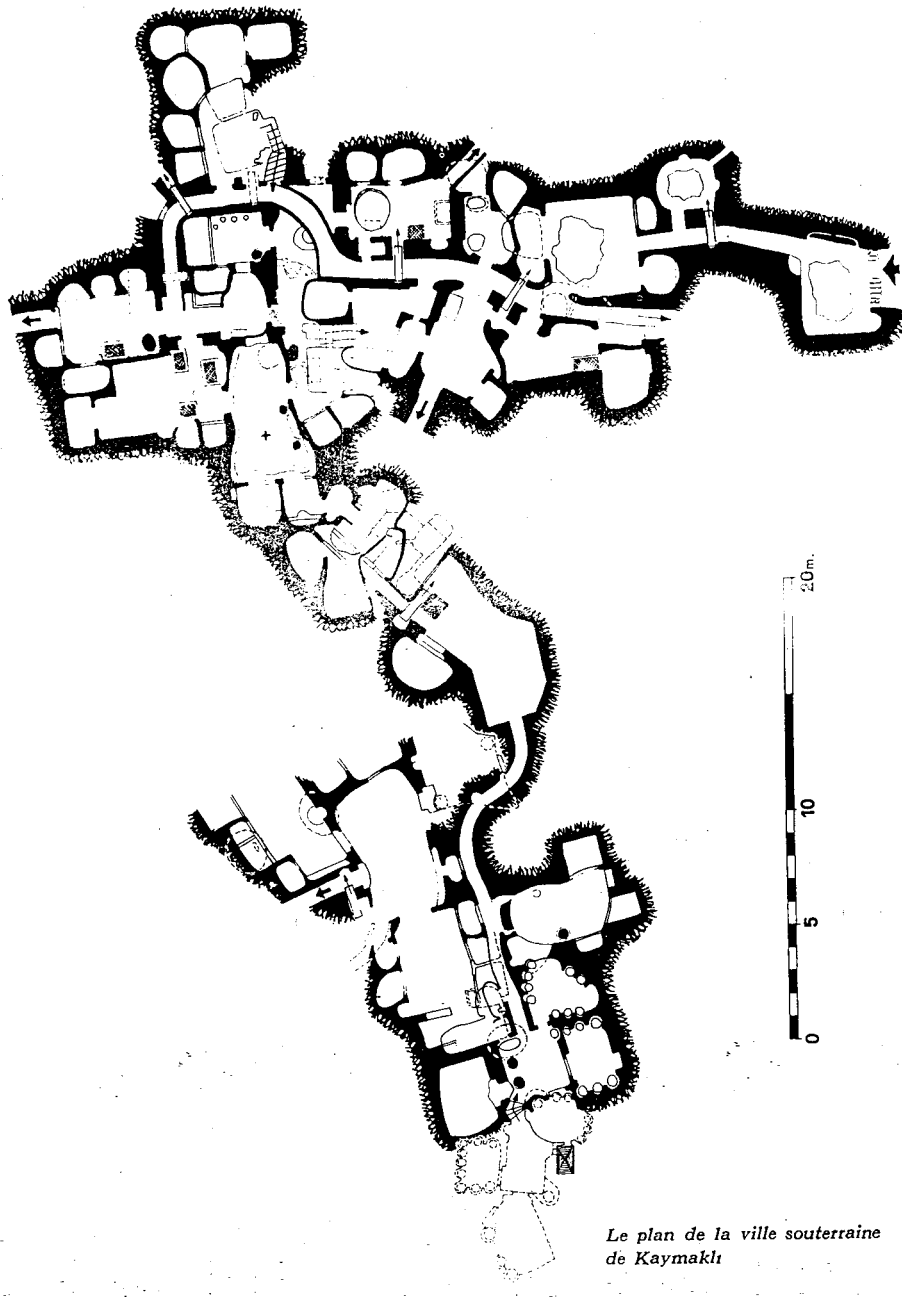

Χάρτης III. Η περιοχή των ανατολικών θεμάτων όπου αναπτύχθηκε ο Παυλικιανισμός με κέντρο την Τεφρική. [P. Lemerle, «L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, d'après les sources grecques», Travaux et Mémoires 5 (Paris 1973)].

ούσαν πρωτόγονη ιδεογραμμιακή («ρουνική») γραφή της οποίας ορισμένα μόνο σύμβολα έχουν αποκρυπτογραφηθεί²⁷. Η παρουσία τους στην περιοχή που μας ενδιαφέρει και η οποία επιβεβαιώνεται και από τα ακιδογραφήματα (graffiti) που χάραξαν στις όψεις των βασιλικών δόμων-λίθων της «Κόκκινης Εκκλησίας», θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να συνέβη κατά τον 8ο/9ο αι. Η εκκλησία, συνεπώς, πρέπει να είναι νεότερη τουλάχιστον κατά έναν αιώνα (σχ. 8-13).

Η Καππαδοκία δεν υπέκυψε απόλυτα και ολοκληρωτικά στην Εικονομαχία. Από το 843 οι Καππαδόκες ζωγράφοι άρχισαν να επιζωγραφίζουν τις παλιές εικονομαχικές τοιχογραφίες. Η περίοδος 850-950 συνήθως χαρακτη-

27. Με τα σχετικά προβλήματα, διαπιστώσεις και ανεύρεση αντιστοίχων «ρουνικών» επιγραφών, σε Βουλγαρικά και Ελληνικά εδάφη, θα ασχοληθώ σε προσεχή μου δημοσίευση.

Σχ. 1. Κατατομή του υπόσκαφου υπόγειου οικισμού στο Kaymakli της Καππαδοκίας.

ρίζεται ως αρχαϊκή και το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τοιχογράφηση της υπόσκαφης εκκλησίας του *Tokali*.

Τα Μικρασιατικά ακριτικά θέματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήσαν της Χαλδίας, Μεσοποταμίας, Λυκανδού και Σελεύκειας (χάρτης II).

Οι κάτοικοι της Καππαδοκίας ήσαν, όπως είδαμε, *Τρωγλοδύτες*. Στο έπος του *Διγενή Ακρίτα* αναφέρονται *Τρωγλοδύτες* και *Βαθυρουακίτες* και από τις δυσχερείς ορεινές κλεισούρες αναφέρεται η στενοχωρία *Κούκου λίθος*²⁸. Μεγάλες καταστροφές στα μικρασιατικά ακριτικά θέματα προκάλεσαν, μετά την εδραίωση των Αράβων στην Παλαιστίνη και στον ευρύτερο συριακό χώρο, οι συστηματικές εισβολές των Αράβων του Μωαβία, ο οποίος το 646 εδήωσε την Καισάρεια και τη Μελιτηνή. Εκεί στις *Πύλες της Κιλικίας* ο Μωαβία, το 661, συνάντησε «Σκλαβινίες» στο κάστρο *Hisn as-Saqaliba*.

Είναι γνωστό ότι και στις ανατολικές αυτές εσχατιές της αυτοκρατορίας, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν εγκαταστήσει 5.000 Σλάβους από τα θέματα του Στρυμόνα και της Θεσσαλονίκης, τους οποίους οι Άραβες μετέφεραν στη Συρία όπου τους εγκατέστησαν μόνιμα. Ήδη όμως από παλιότερα είναι γνωστό ότι στα στρατεύματα του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602), κατά τις εκστρατείες του στη Μ. Ασία, υπηρετούσαν Ούννοι και Βούλγαροι, αλλά το αρμενικό στοιχείο υπερεπερέυσε²⁹. Σε ένα μολυβδόβουλο του 693-694 υπάρχει η επιγραφή: *ἀπό ὑπάτων τῶν ἀνδροπόδων τῶν <Σ>κλ[αβ]ῶν Α΄ καὶ Β΄ Καππαδοκίας*³⁰.

Εγκαταστάσεις Σλάβων και Βουλγάρων στη Μικρασιατική ενδοχώρα πραγματοποιήθηκαν και μετά την ήττα του 759 και τις εσωτερικές ταραχές που έλαβαν χώρα στη Βουλγαρία, κατά τη διάρκεια των οποίων και προσέφυγαν στον αυτοκράτορα *Κωνσταντίνο Ε΄* (τον Κοπρώνυμο) (741-775), ο οποίος τους εγκατέστησε στη Βιθυνία³¹.

Στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ (820-829), κατά την επανάσταση του Θωμά του Σλάβου και την κατάλυση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στη Μ. Ασία, οι Άραβες εκμεταλλεύθηκαν την κακή κατάσταση του αμυντικού συστήματος της αυτοκρατορίας και επιχείρησαν πολλές επιδρομές. Μόνο τα θεματικά στρατεύματα του Οφικίου και των Αρμενιακών υπό τους στρατηγούς Κατάκλυαν και Ολβιανόν αντίστοιχα παρέμειναν πιστά στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄³² (χάρτης II).

28. Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 46.

29. Charanis, *ό.π.*, 32.

30. G. Zakos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, σ. 267, αφ. 188· Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 71.

31. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 142.

32. *Συνεχισταί του Θεοφάνους*, έκδ. Βόννης 1838, σ. 53.21, σ. 54. 23-24· Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 226.

Ο Χριστιανισμός είχε διαδοθεί από νωρίς στην περιοχή της Καππαδοκίας. Τα γεγονότα όμως που ακολούθησαν και το πολυσύνθετο φυλετικό υπόστρωμα το οποίο αποτελούσε το χριστιανικό ποίμνιο με αρχαιότερες θρησκευτικές καταβολές (χιιτιτικές, ασσυριακές, περσικές, ελληνορωμαϊκές) αποτελούσαν ένα γόνιμο έδαφος για να αναπτυχθούν και να ανθίσουν κάθε μορφής αιρέσεις οι οποίες ταλαιπώρησαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα την κανονική εξέλιξη του χριστιανισμού.

Ο Μοντανισμός γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στα θέματα της Φρουγίας και της Λυκαονίας και ίσως βρήκε πρόσφορο έδαφος και στην Καππαδοκία, τη Γαλατία και την Κιλικία ήδη από τον 3ο αι., με κέντρο την Άγκυρα της Γαλατίας. Παρατηρούμε ότι συνεχίζει και αργότερα να υφίσταται γιατί αναφέρεται στις Πράξεις της εν Τρούλλω Συνόδου (691), στην οποία οι οπαδοί του ονομάζονται *Φρύγες*³³.

Στις περιοχές της Γαλατίας και της Λυκαονίας, παράλληλα με τους Μοντανιστές, εμφανίζεται και η αίρεση των *Νοβατιανών* οι οποίοι αυτοαποκαλούνταν «καθαροί».

Για μεγάλο χρονικό διάστημα στη Γαλατία, ήδη από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, εγκαθίσταται ο Αρειανισμός³⁴ (χάρτης III).

Άλλη σημαντική μανιχαϊκή αίρεση η οποία εμφανίζεται στη Φρουγία και τη Λυκαονία, ήδη από τον 9ο αι., ήταν αυτή των *αθιγγάνων*, οι οποίοι ονομαζόταν και *μελχισηδεκίτες* και *παυλικιανοί*. Λέγεται ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Β΄ ο Τραυλός (820-829) κληρονόμησε από τους γονείς του φιλικές διαθέσεις προς τους *αθίγγανους*. Ο αυτοκράτορας επίσης Νικηφόρος Α΄ (802-811) διέκειτο φιλικά και προς τους *παυλικιανούς* και προς τους *αθιγγάνους*³⁵. Η κοιτίδα του *παυλικιανισμού* υπήρξε η περιοχή του *Mananali*, μεταξύ *Erzeroum* και *Erzinagian*, βόρεια των *Σαμοσάτων* (Αρσαμώσατα), στα αρμενικά εδάφη³⁶ (χάρτες II, III).

Ο *μανιχαϊσμός* με τη μορφή του *παυλικιανισμού* αποτελεί νέα αίρεση η οποία εμφανίστηκε την εποχή του Κωνσταντίνου Β΄ «Πωγωνάτος» (641-668). Στα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄ Κοπρωνύμου (741-775) διαδόθηκε ο παυλικιανισμός ευρύτατα στις αρμενικές περιοχές που βρισκόταν κάτω από την κατοχή των Σαρακηνών, ιδιαίτερα σ' αυτές που γειτόνευαν προς τον Πόντο. Επικράτησε ιδιαίτερα μεταξύ 801-835 και διαδόθηκε από τον διδά-

33. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σσ. 26, 27.

34. Klaus Belke – Marcell Restle, *Galatien und Lykaonien* [Denkschriften (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 172), Wien 1984, σσ. 82-85.

35. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, Lipsiae 1963, σ. 488· *Συνεχισταί του Θεοφάνους*, *ό.π.*, σ. 42· Charanis, *ό.π.*, 27.

36. H. Grégoire, «Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens», *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la classe des Lettres*, τ. 33, 1947, σσ. 289-324.

σκαλο του παυλικιανισμού Σέργιο - Τυχικό, ο οποίος ίδρυσε την παυλικιανική *Εκκλησία των Λαοδικαίων*, πλησίον της Νεοκαισαρείας. Άλλες παυλικιανικές εκκλησίες που ιδρύθηκαν ήταν η *Εκκλησία της Μακεδονίας* από τον Κωνσταντίνο - Σιλουανό και τον Συμεών - Τίτο, η *Εκκλησία της Αχαΐας* από τον Γενέσιο - Τιμόθεο, η *Εκκλησία Φιλιππισίων* από τον Ιωσήφ - Επαφρόδιτο³⁷ (χάρτης III). Κέντρο του παυλικιανισμού υπήρξε η Τεφρική. Το 871 ο ίδιος ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ (867-886) εξεστράτευσε εναντίον των Παυλικιανών της Τεφρικής και κατέστρεψε το απόρθητο κάστρο και άλλα γειτονικά μικρότερα οχυρώματα. Τον επόμενο χρόνο ο Χρυσόχειρ αντεπετέθη εναντίον της Γαλατίας και της Άγκυρας και εδήωσε την περιοχή γύρω από τη λίμνη Τάττα (Tuz Gölü)³⁸ (χάρτης III).

Η στρατιωτική κατάσταση στην περιοχή που μας ενδιαφέρει ήταν συγκεχυμένη μέχρι τα μέσα του 9ου αι. Στα χρόνια όμως του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) το Βυζάντιο αντεπιτίθεται. Στην ιστορική μάχη του 863 ο στρατηγός Πετρωνάς καταλαμβάνει την *Αμισό* (Σαμψούντα) παρά το *Αβυσιανόν* στην περιφέρεια του *Πόσσοντος*, την οποία διαρρέει ο ποταμός *Λαλακάων* (Αλμυρός ποταμός, ο σημερινός Tuzlu-Su). Ο στρατηγός Πετρωνάς με ευφρές στρατήγημα κατόρθωσε να επιτεθεί εναντίον του εχθρού από τρεις κατευθύνσεις. Από Β. δια των θεμάτων *Αρμενιακών*, *Παφλαγονίας*, *Κολωνείας* και *Βουκελλαρίων*, από Ν. διά των θεμάτων *Καππαδοκίας*, *Ανατολικών*, *Οψικίου* και των *Κλεισουραρχιών Σελευκείας* (*Sivas*) και *Χαρσιανού* και από Α. τέλος δια των στρατιωτικών θεμάτων *Μακεδονίας-Θράκης* και *Θρακησίων*, με τα οποία συνέπρατταν και τα περίφημα τέσσερα τάγματα της αυτοκρατορικής φρουράς³⁹ (χάρτες II, III). Στην ιστορική αυτή μάχη του 863 φονεύθηκε και ο εμίρης της Μελιτηνής Ομάο⁴⁰.

Μετά την ήττα του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Διογένους Δ΄ (1068-1071) στη μάχη του Μαντζικέρτ, εγκαθίστανται οι Τούρκοι Σελτζούκοι στην περιοχή και δημιουργούν ένα σημαντικό σουλτανάτο, το οποίο ανέπτυξε αξιόλογο ιδιόμορφο ισλαμικό πολιτισμό με εμφανείς ιρανικές επιδράσεις, με πρωτεύουσες την Καισάρεια και το Ικόνιον.

Ποιος τελικά ήταν ο πληθυσμός της κεντρικής αυτής περιοχής του Μικρασιατικού χώρου που μας ενδιαφέρει; Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα δυσχερές και, δυστυχώς, δεν έχουν προηγηθεί ουσιαστικές εθνολογικές και ανθρω-

37. Paul Lemerle, «L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques», *Travaux et mémoires* 5 (Paris 1973) 7, 18, 19.

38. *Ό.π.*, 103-108· Belke - Restle, *ό.π.*, σσ. 67, 68.

39. *Συνεχιστάι του Θεοφάνους*, *ό.π.*, σ. 81. 4.

40. Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 263.

πολογικές έρευνες, στα πορίσματα των οποίων θα μπορούσαμε με ασφάλεια να βασιστούμε.

Πάντως, εκτός όλων όσων με συντομία σκιαγραφήσαμε στα προηγούμενα και όσες επιμιξίες συνέβησαν κατά τους αιώνες που προηγήθηκαν, το βασικό στημόνι του πληθυσμού απαρτίζεται από μια ανθρωπολογική συγχώνευση χιτιτιικών πληθυσμών, λαών που δημιούργησαν τον πολιτισμό *ουραροτού*, Ασσυρίων, Περσών Αρμενίων, Φρυγών, Κελτών που εγκαταστάθηκαν στο θέμα της Γαλατίας (Οψικίου), Γόθων μισθοφόρων που εγκατέστησε στις περιοχές αυτές ο μέγας στρατηγός των χρόνων του Ιουστινιανού Στελίχων⁴¹. Οι Γαλάτες και οι Γόθθοι, οι οποίοι εισέβαλαν στις περιοχές ή εγκαταστάθηκαν σ' αυτές με πρωτοβουλία της βυζαντινής διοικήσεως, αναμείχθηκαν με τον Φρυγο - ελληνικό πληθυσμό όπως δείχνουν τα ονόματα που τους δίνουν οι βυζαντινές πηγές (*Γραικογαλάται και Γοτθογραικοί*)⁴².

Σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε ιδιαίτερα τους «τουρκοφανείς» Ισαύρους και τους απογόνους τους, τις ληστρικές φυλές των *Αφσάρων*⁴³. Οι ληστρικές φυλές των Ισαύρων κατοικούσαν στις βόρειες υπώρειες του Ταύρου, μεταξύ της Λυκαονίας προς Βορρά, της Πισιδίας προς τη Δύση και της Τραχίας Κιλικίας προς τον Νότο (Πτολεμ., *Γεωγραφία*, V, 419) (χάρτες II, III). Οι Ισαυροί, τραχείς πολεμιστές, ήσαν περιβόητοι κατά την αρχαιότητα για τον ληστρικό τους βίο. Παρότι νικήθηκαν από τα ρωμαϊκά στρατεύματα, το 78 π.Χ., με επικεφαλής τον Πόπλιο Σερβίλιο, ο οποίος μετονομάστηκε Ισαυρικός (Στράβων, XII, 568, XIV, 665, 671) συνέχισαν τις ληστρικές τους επιδρομές. Μόνο την εποχή του αυτοκράτορα Πρόβου (278-282 μ.Χ.) υποτάχθηκαν ολοκληρωτικά. Η Ισαυρία αποτελούσε μέρος του βασιλείου του Αμύντα, τελευταίου ηγεμόνα της Γαλατίας, σύγχρονου του Μάρκου Αντωνίου, περί το 25 π.Χ και αργότερα της Καππαδοκίας, με πρωτεύουσα τη Σελεύκεια (χάρτης II)⁴⁴.

Το Βυζάντιο επίσης στρατολογούσε Ισαύρους, ιδίως την εποχή της βασιλείας του Θεοδοσίου Β' (408-450 μ.Χ.), όταν απειλήθηκε από την επιδρομή του Ατίλα. Αργότερα ανατέθηκε σε Ισαύρους η ασφάλεια της Κωνσταντινουπόλεως. Από την εποχή αυτή μεγάλο μέρος της φρουράς της βασιλεύουσας αποτελείτο από Ισαύρους συγκροτημένους σε ειδικά στρατιωτικά σώματα με ομοεθνείς αρχηγούς. Με μισθοφορικά Ισαυρικά στρατιωτικά σώματα κατόρ-

41. Γεώργιος Κλεάνθους Σκαλιέρης, *Λαοί και φυλαί της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1922, σ. 276.

42. Ν. Γ. Σβορώνος, *Το Ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2004, σ. 36.

43. Σκαλιέρης, *ό.π.*, σ. στ' · Ν. Ζαφειρίου, «Καππαδοκία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1980, σ. 772.

44. Ν. Καλομενόπουλος, «Ισαυρία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, τ. ΙΓ', σ. 206.

θωσε το Βυζάντιο να εξοντώσει τους Γότθους μισθοφόρους οι οποίοι είχαν αποχαλινωθεί και είχαν φθάσει στο σημείο να ελέγχουν τη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Με τη συμβολή τους αυτή όμως στην αποκατάσταση της τάξεως στην αυτοκρατορία οι Ίσαυροι απέκτησαν μεγάλη δύναμη την οποία εκμεταλλεύθηκαν καταδυναστεύοντας το βυζαντινό κράτος.

Μόνο ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α΄ (491-518) συγκεντρώνοντας μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις από όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας κατόρθωσε να τους εξοντώσει. Οι Ίσαυροι όμως είχαν εδραιωθεί γερά στα Μικρασιατικά εδάφη της αυτοκρατορίας και είχαν δημιουργήσει ισχυρές στρατιωτικές οικογένειες από τις οποίες πολλά μέλη ανέβηκαν στον θρόνο, όπως ο Λέων ο Ίσαυρος (717-741) και οι διάδοχοί του: Κωνσταντίνος Ε΄ ο Κοπρώνυμος (741-775), Λέων Δ΄ (775-780) και Κωνσταντίνος ΣΤ΄ (789-797), οι οποίοι ήταν όλοι υπέρμαχοι της Εικονομαχίας και μεγάλοι διώκτες του μοναχικού βίου και των μοναστηριών.

Θεωρώ ιδιαίτερα σημαντικά όσα έχει γράψει ο κορυφαίος βυζαντινολόγος Νικόλαος Γ. Σβορώνος, για το θέμα ακριβώς το οποίο μας απασχολεί, δηλαδή την πληθυσμιακή σύνθεση του κεντρικού Μικρασιατικού χώρου: *Στα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας επιτελείται η βαθμιαία συγχώνευση, ενός πλήθους ξένων παλαιών φυλετικών στοιχείων, κυρίως μικρασιατικών, που σφιχτοδέονται σε μια πολιτική, οικονομική και πολιτισμική ενότητα και δημιουργούν ένα ενιαίο λαό ανθρωπολογικά, εθνολογικά ανάμικτο, όπως όλοι οι ιστορικοί λαοί, μα που βασικό του στοιχείο, που του δίνει το όνομά του και τη σφραγίδα του και γίνεται ο καταλύτης για τη μακροχρόνια αφομοιωτική ενέργεια, είναι ο Ελληνισμός*⁴⁵.

Ενδεικτικά παρεμβάλλουμε λίγα λόγια για τον Μικρασιατικό πληθυσμό στα χρόνια τουλάχιστον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με βάση τις πληροφορίες του Τούρκου γιατρού Ρεφίκ Νεβζάτ Μπέη, ο οποίος έγραψε στο Παρίσι το βιβλίο του, *La Fédération Ottomane*, το 1915. Στο βιβλίο του αυτό ο Τούρκος λόγιος γιατρός γράφει ότι: *Οι Τούρκοι και οι εξοθωμανισθέντες λαοί της Μ. Ασίας αποτελούσαν, την εποχή εκείνη, μόλις το 44,8%, έναντι του 54,13% του μη τουρκικού πληθυσμού*⁴⁶.

Σχετικά με τους μη τουρκικούς πληθυσμούς, διαβάζουμε στη γνωστή έκθεση του Χαμδή Μπέη (1873) ότι ήταν οι *Γιουρούκοι*, οι *Ζεΐμπέκες*, οι *Κούρδοι*, οι *Κερχέζοι* (*Κιρκάσιοι*), οι *Λαζοί* και πλήθος άλλοι οι οποίοι καλύπτονται από ποικίλες ισλαμικές και χριστιανικές αιρέσεις (*Μεβλεσίδες*, *Μπεκτασίδες*, *Κιζιλμπάσιδες*, *Ασσύριοι* κ.ά). Οι *Κιζιλμπάσιδες*, οι *Ερυνίνοι*, είχαν θρησκευτικό κέντρο την *Κιζίλ Κιλισέ* στη διοίκηση Δερσίμ, το ιερό κέ-

45. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 35.

46. Dr. Refix Nevzad, *La Fédération Ottomane*, Paris 1995· Σκαλιέρης, *ό.π.*, σ. 295.

ντρο των Ελλήνων Παυλικιανών Ερυθίνων, σε ανάμνηση των συγκεντρωθέντων εκεί από τους αιρετικούς βυζαντινούς στρατηγούς Καρβέα και Χρυσόχειρα, μετά τους διωγμούς εναντίον τους από την Ορθόδοξη Εκκλησία⁴⁷. Οι Ζεϊμπέκηδες είναι εξισλαμισθέντες Θράκες. Αυτό είναι πια αναμφισβήτητο και το βεβαιώνουν πολλοί ξένοι επιστήμονες αλλά και οι ίδιοι οι Τούρκοι επιστήμονες, όπως και σε μένα προσωπικά ομολόγησε ο γνωστός καθηγητής του Πανεπιστημίου της Άγκυρας Metin Apt, αλλά και ο δικός μας, γνωστός για τις ιδιαίτερες ευαισθησίες του, ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης, μου το διαβεβαίωσε, βασισμένος όμως στην καλλιτεχνική του διαίσθηση, το 1950 σε ένα μάθημα στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, στον κύκλο των μαθημάτων του μεγάλου διδασκάλου μου Δημήτρη Πικιώνη. Ζεϊμπεκικοί πληθυσμοί υπάρχουν και σήμερα και παλιά πυκνότεροι στη διοίκηση Αϊδινίου (Τράλλεων) κυρίως στα βουνά του Τιμόλου (*Μπόζ Ντάγκ*) και της Μεσολίδας (*Κεστενέ Ντάγκ*).

Ελληνικά μιλούσε ο πληθυσμός των Μεγάλων Κέντρων, όπως συνέβαινε σε όλες τις μεγάλες ελληνιστικές πόλεις της καθ' ημάς Ανατολής. Ο ελληνισμός διαδόθηκε εντονότερα στο εσωτερικό μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και με την ανάπτυξη και διάδοση του Χριστιανισμού στον οποίο οφείλεται και ο τελικός εξελληνισμός του πληθυσμιακού αμαλγάματος της Μικράς Ασίας. Στα δύσκολα πρώτα χρόνια όμως της σελτζούκινης κατακτήσεως οι αφόρητες πιέσεις και άλλα μέτρα της ισλαμικής διοικήσεως ανάγκασαν μεγάλες συμπαγείς μάζες ελληνόφωνων πληθυσμών στις περιοχές γύρω από την *Καϊσάρεια*, το *Ικόνιο*, τα *Τύανα*, το *Προκόπι* ή το *Νεβσεχίρ*, να λησμονήσουν την ελληνική γλώσσα τους, αλλά διατήρησαν με φανατισμό την πίστη τους στην Ορθοδοξία. Είναι αξιοθαύμαστες οι εξαιρέσεις, όπως της Σινασού και αρκετών άλλων οικισμών της Καππαδοκίας οι οποίοι παρέμειναν πάντοτε ελληνόφωνοι.

Κατά την τελευταία μου επίσκεψη στην Καππαδοκία είχα την ευκαιρία να επισκεφθώ την άνυδρη και άγονη κοιλάδα ΝΑ του οικισμού του *Sivri Hisar*, στην οποία σώζεται σε αρκετή καλή κατάσταση ένας βυζαντινός ναός, σε απόσταση 5 χλμ. ΒΑ του *Giizelyurt*, στην περιοχή *Gelveri - Καρβάλη (Κέρμπαλα, Κάρμπαλα)* (χάρτης I, εικ. 1).

Το *Sivri Hisar* πιθανότατα είναι η *Αριανζός*, ο τόπος που γεννήθηκε το 329 μ.Χ. ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (Ναξιανζηνός) (χάρτης 1). Στην περιοχή αυτή η οικογένεια του Αγίου Γρηγορίου κατείχε εκτάσεις οι οποίες συχνά μνημονεύονται στα κείμενα της εποχής: *κτῆμα ἐν Ἀριανζοῖς* (Migne, *P.G.*, τ. 37, στήλη 392). Από την *Αριανζό* (*Sivri Hisar*) διερχόταν η βυζαντινή οδός η οποία από την *Κολώνεια* (*Aksaray*), δια του *Marg al-Usquf*, οδηγούσε στη Νίγηδ (36

47. Σκαλιέρης, *ό.π.*, σ. 295.

χλμ. ΑΝΑ της Κολώνειας)⁴⁸ (χάρτης Ι). Το *Sivri Hisar* είναι ένα ορεινό χωριουδάκι στους πρόποδες ενός υψώματος στην κορυφή του οποίου βρίσκονται τα ερείπια βυζαντινού κάστρου⁴⁹, το οποίο ο Καππαδόξ ιστορικός (ο οποίος γεννήθηκε το 68 π.Χ. στην Αμάσεια), Στράβων, αποκαλεί *Νερόασσος* ή *Νώρα*. Στους βόρειους πρόποδες του *Sivri Hisar* διασώζεται μέχρι και σήμερα η ομόηχη ονομασία (τοπωνυμίου) *Nar*, σε σημείο ψηλότερα από τη Ναζιανζό και τα *Κανόταλα* (χάρτης Ι). Ο Στράβων τοποθετεί τα δύο κάστρα, τη *Νώρα* και το Άργος, στο δυτικό όριο της Καππαδοκίας. Κατά πάσα πιθανότητα Άργος ήταν η αρχαία ονομασία του σημερινού *Hasan Dağ*⁵⁰.

Η επισκοπή του Αγίου Γρηγορίου τα *Σάσιμα* βρίσκονται σε νοτιανατολική θέση και λανθασμένα ταυτίζονται με τη *Σινασό* (το σημερινό *Mustafapaşa*), στην περιοχή των Κοράμων (*Göreme*)⁵¹ (χάρτης Ι). Ο Hans Rott, με βάση τη μαρτυρία του Στάβωνα, υποθέτει ότι το οχυρό Άργος πιθανότητα βρισκόταν στο σημερινό *Halva dere* ή σε κάποιο ακόμα ψηλότερο σημείο⁵².

Η ονομασία της εκκλησίας *Kızıl Kilise* (Κόκκινη Εκκλησία) οφείλεται στην υπέρυθρη απόχρωση του βασαλτικού οικοδομικού υλικού. Πιστεύεται ότι ο ναός συνδέεται με τη λατρεία του Αγίου Γρηγορίου επισκόπου Ναζιανζού, πατέρα του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Η *Kızıl Kilise* από τους Έλληνες κατοίκους της Καρβάλης (*Gelveri*) ονομαζόταν «Μοναστήριον του Αγίου Παντελεήμονος»⁵³.

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή ο ναός ήταν αφιερωμένος στους Οσίους Μάρτυρες οι οποίοι μαρτύρησαν στην Αριανζό. Ο Hans Rott θεωρεί τον ναό τυπικό παράδειγμα επιτύμβιου καππαδοκικού ναού (*Grabeskirche*)⁵⁴. Οι ερευνητές Friedrich Hild και Marcell Restle διαφωνούν με την άποψη του Hans Rott ότι η *Kızıl Kilise* ήταν ταφικός ναός αφιερωμένος στη μνήμη του Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού⁵⁵. Η κάτοψη της εκκλησίας αποτελείται από ένα δομικό καμαροσκεύαστο κλίτος, το οποίο επικοινωνεί με τρία ανοίγματα με ένα πλάγιο «ταφικό» κλίτος, το οποίο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του ναού (δίκλιτη διαμόρφωση)⁵⁶ (σχ. 2).

48. Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 150 και χάρτης.

49. W. F. Alnsworth, *Travels and researches in Asia Minor*, τ. Ι, London 1842, σ. 203.

50. Στράβων, *ό.π.*, ΙΒ΄, C 537: *ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις ὁ τε Ἄργος, ἔριμα ὑψηλὸν πρὸς τῷ Ταύρω, καὶ τὰ Νώρα, ὃ νῦν καλεῖται Νηρόασσος.*

51. Ευπραξιάδης, *ό.π.*, σσ. 15, 95.

52. Rott, *ό.π.*, σ. 276.

53. *Ό.π.*, σ. 278.

54. *Ό.π.*

55. Hild – Restle, *ό.π.*, σ. 150.

56. Στην έκδοση με τίτλο *Ortak Kültür Mirasimiz. Birlikte Koruyalım*, Ankara 2004, σ. 9, διαβάζουμε: *The Red Church has funeral chamber between the east and north cross arm. Thus is highly possible that this funeral chamber belongs to Gregory Nazianzos.*

Στο αναλογικό τμήμα της προεκτάσεως του αξονικού κλίτους εδράζεται επάνω σε τέσσερις πεσσούς με τη μεσολάβηση πεταλόμορφων τόξων ένα οκταγωνικό τύμπανο το οποίο διατρύπουν τέσσερα μεγάλα μονόλαβα παράθυρα (σχ. 2-7, εικ. 1-5). Οι δυνάμεις του τρούλου μεταβιβάζονται στα στηρίγματα με τη μεσολάβηση τεσσάρων «ημιγωνίων» κατασκευασμένων στις γωνίες του τύμπανου του τρούλου (εικ. 3, 6). Ελάχιστα ίχνη του μεταγενέστερου νάρθηκα σώζονται στο δυτικό τμήμα της κατόψεως (σχ. 2, 3).

Αντίληψη της αρχιτεκτονικής και ειδικότερα της μορφολογίας της εκκλησίας λαμβάνουμε και από το εικονογραφικό υλικό που δημοσιεύουμε (εικ. 1-6) και από τα σχέδια της αποτυπώσεως της *Tabula Imperii Byzantini*⁵⁷ (σχ. 4-6). Στα οικοδομικά δεδομένα της εκκλησίας θα πρέπει να αναφέρουμε και την ενδιαφέρουσα διαμόρφωση με μικρών διαστάσεων προνόχθους του γλυπτού εξωτερικού γεισώματος (σχ. 7).

Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος με εμφανή αρχαΐζοντα τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά θυμίζει έντονα αντίστοιχες κατασκευές εκκλησιών του συριακού χώρου, όπως τον ναό του ανακτόρου *Qasr ibn-Wardan*⁵⁸. Ο Paolo Cuneo πιστεύει ότι ο αρχιτεκτονικός αυτός συριακός ναοδομικός τύπος ήρθε από τη Συρία διαμέσου της Κιλικίας και απευθείας δια των ελληνιστικών πόλεων των μεσογειακών παραλίων⁵⁹. Αναμφίβολα πρόκειται για ένα ιδιαίτερα σημαντικό μνημείο της Χριστιανικής Αρχιτεκτονικής του Μικρασιατικού χώρου, τη σπουδαιότητα του οποίου ετόνισαν όσοι επιστήμονες ασχολήθηκαν, όπως ο Marcell Restle, ο οποίος το θεωρεί άριστο εκκλησιαστικό μνημείο της πρώιμης βυζαντινής εποχής της κεντρικής Μικράς Ασίας⁶⁰. Σχετικά με τις παλιές δημοσιεύσεις των κατόψεων του μνημείου, ο Marcell Restle κάνει ορισμένες διορθώσεις στις αποτυπώσεις του H. Rott (*Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig 1908, σσ. 276-283), τις οποίες άλλωστε είχε επισημάνει και η Gertrude Bell⁶¹. Ο μεταγενέστερος νάρθηκας, σήμερα κατεδαφισμένος, ήταν ισόγειος, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το ύψος που έχουν οι δοκοθήκες, από τη στάθμη του εδάφους στη δυτική όψη. Αναμφίβολα, ουσιαστική ιδιομορφία της κατόψεως της εσωτερικής, πεταλόμορφης σε κάτοψη αψίδας του υπερυ-

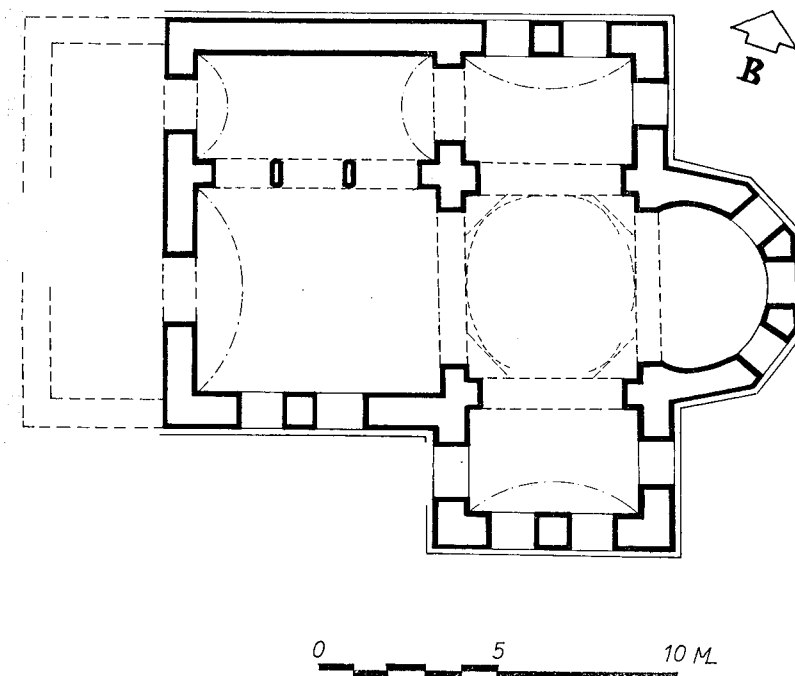
57. Hild – Restle, *ό.π.*, εικ. 36-38.

58. Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1974, εικ. 158.

59. Paolo Cuneo, «L'Architecture (de Cappadoce)», *Arts Liturgica*. Rome – Chicago, Genève έκδ. Nagel, 1971, σ. 93.

60. Marcell Restle, *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens* [Denkschriften, (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse), 138], Bd. 1, Texte, Wien 1979, σ. 57.

61. W. M. Ramsay – Gertrude L. Bell, *The Thousand and one Churches*, London 1909, σσ. 376-387, εικ. 300.

Σχ. 2. Η κάτοψη της «Κόκκινης Εκκλησίας» στο Sivri Hisar.

ψωμένον, κατά μία βαθμίδα ιερού (στην περίπτωση της *Kızıl Kilise*).

Της ίδιας διαμορφώσεως αφίδες ιερών παρατηρούμε στην ευρύτερη περιοχή της Καππαδοκίας, αρχικά σε τρίκλιτες καμαροσκέπαστες βασιλικές όπως: 1) στη βασιλική του Αγίου Κωνσταντίνου στο Eski Andaval (Andabalis) κοντά στα Τύανα⁶², την οποία ο Marcell Restle χρονολογεί στις αρχές του 6ου αι.⁶³

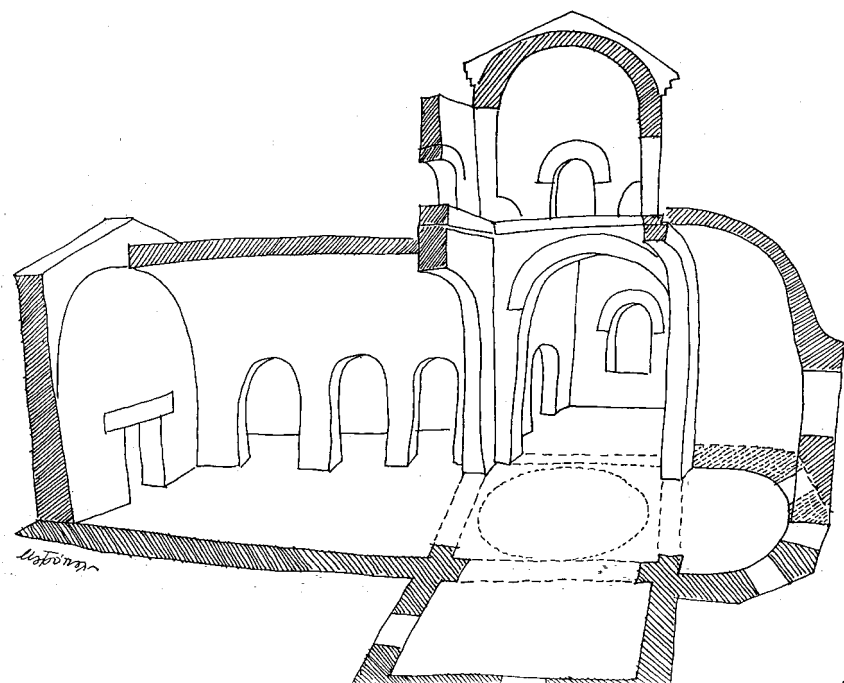
2) Στην τρίκλιτη βασιλική της Παναγίας στα Κόραμα επί του Αργαίου, με αρχαϊζουσες τυπολογικές διαστάσεις κατόψεως (όπου η διάσταση πλάτους είναι πολύ μεγαλύτερη από τη διάσταση βάθους)⁶⁴.

Πεντάπλευρη εξωτερική διαμόρφωση της αφίδας του ιερού εμφανίζουν και εκκλησίες της περιοχής που μας ενδιαφέρει, οι οποίες ανήκουν στον τύπο του ελεύθερου σταυρού, όπως ο ναός στο *Halvadere*, ο οποίος εμφανίζει

62. Rott, *ό.π.*, σ. 104, εικ. 30.

63. Restle, *ό.π.*, σ. 171.

64. Rott, *ό.π.*, σ. 167, εικ. 54· Restle, *ό.π.*

Σχ. 3. Προοπτικό σκαρίφημα τομής της «Κόκκινης Εκκλησίας» (κατά Ν.Κ.Μ.)

ασύμμετρη κάτοψη⁶⁵, ή ο ναός της Παναγίας στην Τόμαρζα⁶⁶ ή ο ναός της Παναγίας στο *Busluk-Fesek*⁶⁷ και ο ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων της Σεβάστειας, στο Skuri (Tomarza)⁶⁸. Την ίδια τέλος εξωτερική πεντάπλευρη δομή της αψίδας του ιερού εμφανίζουν και εκκλησίες που ανήκουν στον δίκλιτο αρχιτεκτονικό τύπο, όπως ο ταφικός ναός του Αγίου Ανδρέα στο *Till*⁶⁹. Εξάλλου έναν συνδυασμό του τύπου του ελεύθερου σταυρού και του δίκλιτου τύπου αποτελεί και η *Kizil Kilise* που εξετάζουμε.

Από οικοδομική άποψη, εντύπωση προκαλεί η τελειότητα προσαρμογής των καλοπελεκημένων, μεγάλων διαστάσεων ορθογωνικών (ισοδομικών) δόμων λίθων, με μεσολάβηση ελαχίστου ασβεστοκονιάματος, το οποίο ουδέποτε διακρίνεται στους αρμούς (εικ. 1, 2, 4, σχ. 4-6). Και η τεχνική αυτής της δο-

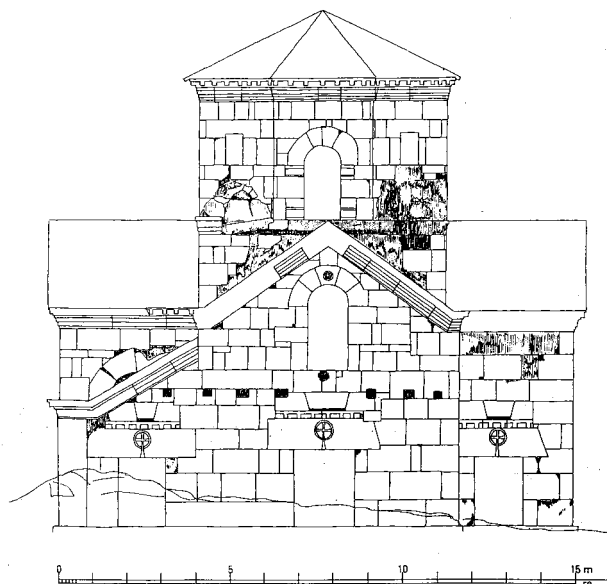
65. Rott, *ό.π.*, σ. 266, εικ. 90· Restle, *ό.π.*, σχ. 5.

66. Rott, *ό.π.*, σ. 183, εικ. 60.

67. *Ό.π.*, σ. 188, εικ. 63· Restle, *ό.π.*, σ. 171.

68. Rott, *ό.π.*, σ. 194, εικ. 66· *Tabula Imperii Byzantini*, τ. 3, Wien 1979, εικ. 39.

69. Rott, *ό.π.*, σ. 287, εικ. 106.

Σχ. 4. Η Δυτική όψη της «Κόκκινης Εκκλησίας» (*Tabula Imperii Byzantini*, Bd. 2, εικ. 36).

μής αποτελεί, επίσης, δείγμα αρχαιότητας, όπως και η άριστη προσαρμογή των θολιτών των τόξων.

Το αρχαϊζον όμως αυτό σύστημα δομής εφαρμόζεται σε πολλές εκκλησίες από αυτές που εξετάσαμε στα προηγούμενα, όπως στην εκκλησία των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Σεβάστειας παρά το Skupri⁷⁰, στην εκκλησία της Παναγίας στα *Tomarza*, η οποία ήταν επίσης ταφικός ναός και στο εσωτερικό στον Α. τοίχο της οποίας διασώθηκε ακριδογράφημα: *Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) τὸ(ν) δοῦλο(ν) σου Θ(εο) / φ<υ>ίλακτο(ν) και λύτ<ρω>σο(ν) αὐτὸν ἀπὸ πάσης / ἀνάγκης*⁷¹. Ο Marcell Restle χρονολογεί τον ναό στην αρχή του βου αι.⁷². Την ίδια δομή των τοίχων εμφανίζει εξωτερικά και ο ναός της Παναγίας στο *Busluk-Fesek*,⁷³ και την οποία ο Marcell Restle χρονολογεί επίσης περί το 500 και γενικότερα στις αρχές του βου αι.⁷⁴

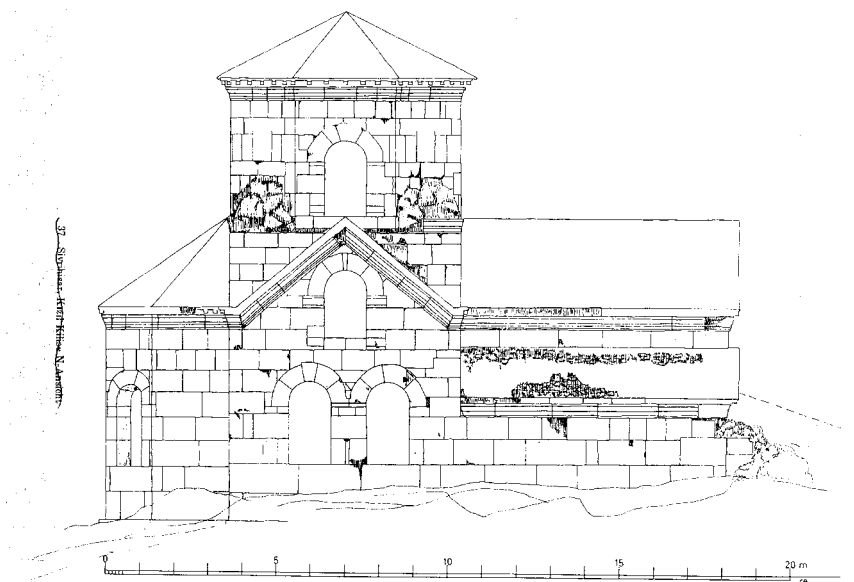
70. Rott, σ. 194, εικ. 6.

71. *Ο.π.*, σ. 184.

72. Restle, *ό.π.*, σ. 171.

73. Rott, *ό.π.*, σ. 188.

74. Restle, *ό.π.*, σ. 171.

Σχ. 5. Η Βόρεια όψη της «Κόκκινης Εκκλησίας» (Tabula Imprerii Byzantini, Bd. 2, εικ. 37).

Τα ίδια δομικά χαρακτηριστικά εμφανίζει και ο ναός της Παναγίας παρά το *Skupi*⁷⁵ και η τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική του Αγίου Κωνσταντίνου στο *Eski Andava*⁷⁶ και ο ναός της Παναγίας στα *Κόραμα*⁷⁷ την οποία ο Marcell Restle χρονολογεί περί το 500 ή στις αρχές του 6ου αι.⁷⁸

Στα δεδομένα αυτά που αναφέραμε και τα οποία συμβάλλουν σε μία πρώιμη χρονολόγηση του μνημείου θα πρέπει να προσθέσουμε και την πενταγωνική εξωτερικά διαμόρφωση της αψίδας του ιερού (εικ. 5, σχ. 6) και ιδίως το σύστημα εδράσεως του τρούλου με μεσολάβηση «συροϊρανικής» επιδράσεως «ημιχωνίων» (εικ. 3, 5, 6).

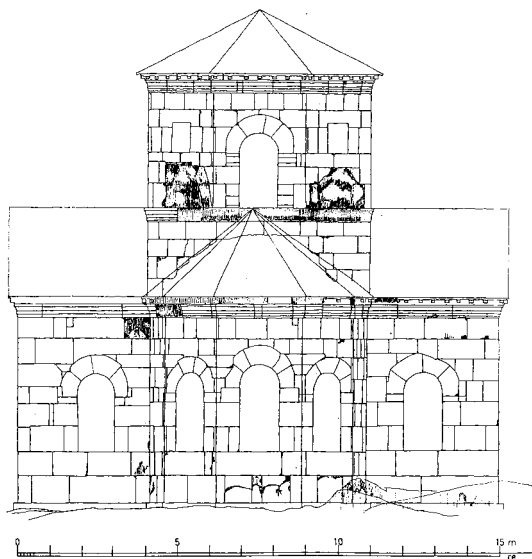
Στο εσωτερικό του ναού, ιδιαίτερα στις κάτω άντιγες των τόξων και στις όψεις των πεσσών, σώζονται ελάχιστα ίχνη τοιχογραφίας, απευθείας ζωγραφισμένη στις εσωτερικές επιφάνειες των καλά λειασμένων λίθων με μία αυστηρή επιλογή λιτής χρωματικής κλίμακας, καθαρών βασικών χρωμάτων (χωρίς αναμείξεις) χονροκόκκινο (κιννάβαρι), κίτρινη ώχρα, πράσινο, μία απόχρωση μεταξύ οξειδίου του χαλκού και πετρώματος μαλαχίτη. Διακρίνονται

75. Rott, *ό.π.*, σ. 195.

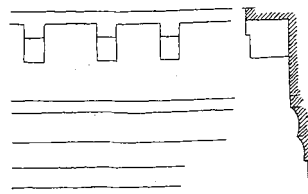
76. *Ό.π.*, σσ. 104-109· Restle, *ό.π.*, εικ. 52.

77. Rott, *ό.π.*, σ. 167.

78. Restle, *ό.π.*, σ. 171.

Σχ. 6. Η Ανατολική όψη της «Κόκκινης Εκκλησίας» (Tabula Imperii Byzantini, Bd. 2, εικ. 38).

Σχ. 7. Η οδοντωτή διαμόρφωση με μικρών διαστάσεων προμήχθους του γλυπτού γεισώματος της «Κόκκινης Εκκλησίας» (κατά W. M. Ramsay – Gertr. Bell, *The Thousand and one churches*, London 1909, εικ. 310).

απεικονίσεις προτομών Αγίων μέσα σε στηθάρια, στις κάτω άντιγες των τόξων που στηρίζουν το τύμπανο του τρούλου (εικ. 6).

Την εκκλησία μέχρι σήμερα χρονολογούν αόριστα από τον 5ο-9ο αι.⁷⁹. Ο Marcell Restle, χρονολογεί την Κόκκινη Εκκλησία γύρω στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 7ου αι. (ca. 600). Η τελειότητα όμως της προσαρμογής των καλοπελεκημένων, υπερβολικών διαστάσεων βασαλτικών ορθογωνικών δόμων λίθων, συνδεδεμένων με ελάχιστο αλλά ισχυρότατο, όπως αναφέραμε, κονίαμα αποτελεί στοιχείο αναμφισβήτητης αρχαιότητας, όπως και οι καλοπελεκημένοι και άριστα αρμοσμένοι θολίτες των ελαφρά πεταλόσχημων τόξων, η πεντάπλευρη διαμόρφωση της αφίδας του ιερού και η μεταφορά των πιέσεων του τρούλου με τη μεσολάβηση «ημιγωνίων» (εικ. 3, 6). Όλα τα παραπάνω δομικά δεδομένα προδίδουν την παρουσία έμπειρων Ισαυρικών οικοδομικών συνεργείων που γνωρίζουμε ότι εργάστηκαν την εποχή αυτή σε συριακές ακριτικές περιοχές και άλλες της ΝΑ Μ. Ασίας, στα ανατολικά όρια του Ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές, θα μπορούσαμε να προτείνουμε μία χρονολογία για τον ναό μεταξύ των αρχών του 6ου αι. (ca. 500) και των αρχών του 8ου αι. Στις πιο πάνω όμως διαπιστώσεις αξίζει να προσθέσουμε και ορισμένα σύμβολα που υπάρχουν χαραγμένα στις επιφά-

79. Ortak Kültür Mirasimiz, ό.π., σ. 9.

νειες των δόμων λίθων, όπως το σταυρικό σχήμα εγγεγραμμένο σε κύκλο που υποστηρίζεται από κατακόρυφο στέλεχος, λαξευμένο στο κέντρο του μονολιθικού υπέρθυρου της κυρίας εισόδου (εικ. 4, 7, σχ. 4). Πρόκειται για έναν ισοσκελή σταυρό με διαπλατυσμένα τα άκρα, εγγεγραμμένο σε κύκλο, μορφή η οποία υπενθυμίζει αντίστοιχα «μανιχαϊκά» σύμβολα (εικ. 7). Σε πολλά σημεία της δυτικής όψως της εκκλησίας και στη μεσημβρινή όψη της ΝΑ γωνίας υπάρχει πλήθος σταυρόμορφων «ακιδογραφήματων» (εικ. 8, 9). Πρόκειται για σταυρούς τα άκρα των κεραιών των οποίων διαμορφώνονται σε μορφή του προτελευταίου γράμματος του ελληνικού αλφαβήτου «ψ» ή «Υ» (εικ. 8, σχ. 8, 9)⁸⁰.

Παρόμοιο σύμβολο ή ιδεόγραμμα με ερυθρό χρώμα υπάρχει στο παρεκκλήσι του Νικηφόρου Φωκά στην κοιλάδα των Σπαθιών, κάτω ακριβώς από την αφιερωμένη επιγραφή⁸¹. Ακριβώς παρόμοιο «ιδεόγραμμα» συναντούμε στον αριστερό λαμπά του ιερού του υπόσκαφου παρεκκλησίου Νο 27 στα Κόραμα (Göreme) της Καππαδοκίας, ζωγραφισμένο με ερυθρό χρώμα⁸². Αντίστοιχο «σύμβολο» (ιδεόγραμμα) αναγνωρίζουμε ζωγραφισμένο με ερυθρό χρώμα και στην εξωτερική όψη της υπόσκαφης «κατοικίας με τον περιστέρωνα» στο Gavusin της Καππαδοκίας⁸³. Η Ann Wharton Epstein πιστεύει ότι το νεκρικό παρεκκλήσι στο «Pigeon House» ακολουθεί σε μια πλέον πρωτόγονη μορφή, το ύψος των τοιχογραφιών του *Tokali Kilise* του οποίου η εικονογραφία με βάση τις πρόσφατες έρευνες χρονολογείται πριν από το 969⁸⁴.

Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι παρόμοια ακριβώς «ακιδογραφήματα» και βραχογραφίες επισημάνθηκαν στη ΒΔ Βουλγαρία και θεωρούνται έργα «Πρωτοβουλγάρων», δηλαδή παλαιοτουρκικού (τουρκμενικού) πληθυσμού που, όπως είναι γνωστό, εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Δέλτα του Δουνάβειος κατά τον 8ο αι.

Παραπέμπω για να αποφύγω την αναφορά σε επιμέρους δημοσιεύσεις, σε μια συγκεντρωτική δημοσίευση ενός μεγάλου πλήθους «ακιδογραφήματων» από τον Milko Asparuhov⁸⁵, Σταυρός: Νικόπολις ναός Αγ. Στεφάνου, (σ. 238) εικ. 336, 238, πίν. XIII (σ. 239) εικ. 240.

80. Restle, *ό.π.*, εικ. 127.

81. Σεφέρης, *ό.π.*, εικ. 127.

82. Paolo Cuneo, «L'Architecture (de Cappadoce)», *Arts de Cappadoce*, Genève 1971, εικ. 48.

83. Ann Wharton Epstein, «Rock-cut chapels in Göreme Valley, Cappadocia: The Yılanli group and the column churches», *Cahiers Archéologiques XXIV* (1975) 120, 135, εικ. 13: *Gavusin, Pigeon House, Funerary chapel: transverse vault of the nave*.

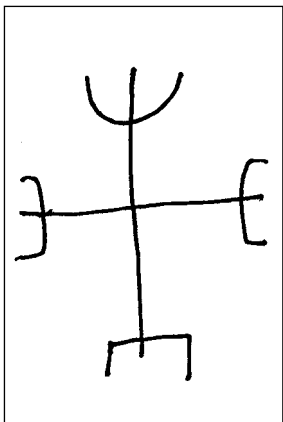
84. Epstein, *ό.π.*, 126. Πρβλ. Κοζο Zheku, «Découvertes épigraphiques sur les murs d'enceinte de la citadelle de Durres», *Monumentet 3* (1972) 39, εικ. 9.

85. Milko Asparuhov, *Graffiti moyenageux de la Bulgarie du Nord-Ouest*, Sophia 1984, πίν. XIII (σ. 238), εικ. 237, πίν. XIII (σ. 239), εικ. 244, 247, σ. 240, εικ. 248.

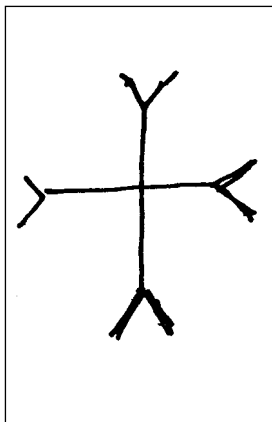
Εκτός όμως από τη σταυρική αυτή μορφή με τις απολήξεις των κεραιών του σταυρού σε μορφή γράμματος «ψ», υπάρχουν και άλλοι σταυροί των οποίων οι άκρες των κεραιών διχαλώνονται σχηματίζοντας τη μορφή του γράμματος του ελληνικού αλφαβήτου «Υ» (εικ. 9, σχ. 11).

Σταυρικά ακιδογραφήματα παρόμοιας μορφολογίας έχουν επισημανθεί σε πολλές περιοχές της Βουλγαρίας, όπου είχαν εγκατασταθεί «Πρωτοβουλγαρικά» φύλα (σχ. 10) και στην Ελλάδα, όπως διαπιστώθηκαν με τις ανασκαφές μου στην εκκλησία, στη θέση «Čerkvište» του κάστρου της Σέτινας στη Φλώρινα⁸⁶, στο βυζαντινό κάστρο της Μυγδονικής Ρεντίνας και σε βραχογραφίες του Παγγαίου⁸⁷.

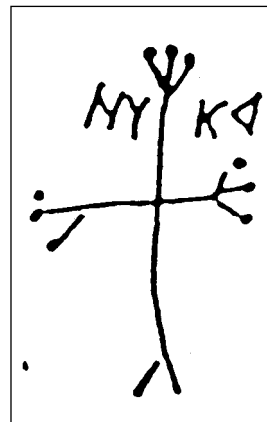
Αναμφισβήτητα τα ακιδογραφήματα, τα οποία μοιάζουν με μέγα πλήθος αντιστοιχών που έχουν επισημανθεί στη Βουλγαρία και σε ελληνικές περιοχές, είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Η χρονολόγησή τους κά-

Σχ. 8. Ακιδογράφημα στην επιφάνεια δόμου λίθου στη δυτική όψη της εκκλησίας.

Σχ. 9. Ακιδογράφημα στην επιφάνεια δόμου λίθου στη δυτική όψη της εκκλησίας.

Σχ. 10. Ακιδογράφημα στα τείχη της Προσλάβας(;) (Donceva – Petkova, Pliska – Pteslav, τ. 4, Sofia 1985, σ. 113 εικ. 40).

86. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Το κάστρο της Σέτινας», *Αντίφωνον Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 171-182, 720-725· ο ίδιος, «Le château-fort de Setina», *Annuaire de l'Université de Sofia «St. Climent Ohridski»*, τ. 87 (6) (1996) 71-78· ο ίδιος, «Ο μονόχωρος δρομικός ναός στο κάστρο της Σέτινας», *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 217-229.

87. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου*, Αθήνα 1969, σ. 18. εικ. 32· ο ίδιος, «Les sgraffites du Pangaion», *In Memoriam Panayotis Michelis*, Αθήνα 1971, πίν. I I, εικ. 37. Το επιστημονικό αυτό υλικό πρόκειται να δημοσιευθεί προσεχώς· ο ίδιος, «Τα “ακιδογραφήματα” του Παγγαίου», *Σερραϊκά Χρονικά* 12 (Αθήνα 1996) 43-76.

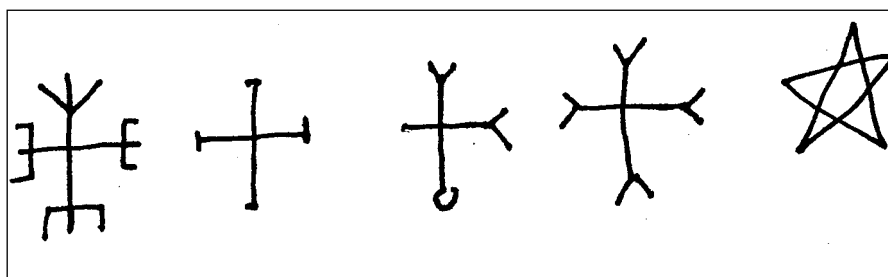
που ανάμεσα στον 8ο και τον 9ο αι. νομίζω ότι δεν απέχει από την ιστορική πραγματικότητα.

Δεν είναι δυσχερής, όπως είδαμε στα προηγούμενα, και η δικαιολόγηση της παρουσίας Πρωτοβουλγάρων - Τούρκων στην περιοχή της Καππαδοκίας, την εποχή αυτή. Πλήθος όμως άλλων επίσης ακιδογραφημάτων ποικίλης μορφολογίας υπάρχει στις επιφάνειες των δόμων-λίθων της δυτικής και της μεσημβρινής πλευράς (εικόνα 10, σχ. 9-12).

Εκτός των σταυρικών σχημάτων υπάρχουν «πεντάλφες» και άλλα συμπλέγματα γραμμάτων (σχ. 11, 12)⁸⁸.

Ιδιαίτερη σημασία όμως, κατά τη γνώμη μας, έχει η παρουσία του ελληνικού γράμματος «έφιλον» (Ε), στην κάτω δεξιά γωνία του ανατολικού γωνιόλιθου της μεσημβρινής πλευράς (εικ. 10). Το γράμμα έχει σκαλιστεί με γνώση και ακολουθεί τη μορφολογία του κλασικού ελληνικού αλφάβητου μία εποχή κατά την οποία ήδη το «έφιλον» είχε λάβει καμπύλη διαμόρφωση (σχ. 12, εικ. 10). Είναι φυσικό η σκέψη μας να στραφεί προς τις όποιες μυστικές διαχρονικές σημασίες έχει λάβει η αναγραφή του «Ε» (*Ελιος, Έλευσις* κ.λπ.) και να αναλογιστούμε για μια υποθετική επιβίωση πυθαγόρειου συστήματος και βέβαια με τη μυστική σημασία του *Τοῦ ἐν Δελφοῖς Ε*, χαραγμένου στον πρόναο του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς αντιστοίχου γράμματος.

Το συμβολικό και «μυστικό» εκείνο γράμμα «Ε» ήταν αρχικά χαραγμένο σε κάποιο ξύλο, όπως τα αρχαία ξόανα των θεών. Αργότερα αντικαταστάθηκε από ένα μπρούτζινο «Ε», αφιέρωμα των Αθηναίων και τελικά σε χρυσό αφιέ-

Σχ. 11. Μορφές σταυρικών ακιδογραφημάτων σε συνδυασμό «ρουνικών» συμβόλων και «πεντάλφα» σε δόμους λίθους των όψεων της «Κόκκινης Εκκλησίας».

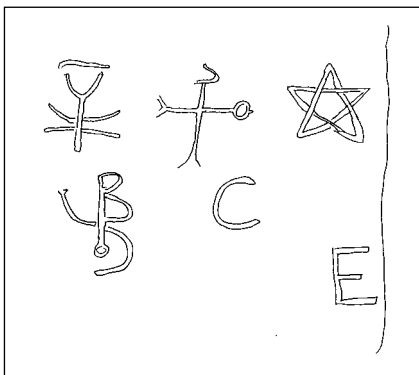
88. Ανάμεσα στα ποικίλα σημάδια και άλλα ακιδογραφήματα, που επισημάναμε χαραγμένα στις πέτρες της «Κόκκινης Εκκλησίας», ορισμένα απαντούμε συχνά σε ισλαμικά τεμένη του Μικρασιατικού χώρου ήδη από τον 12ο αι., ως σήματα οικοδομικά των πετράδων που εργάστηκαν οργανωμένοι σε οικοδομικά συνεργεία (isnaf) (Steinmetzzeichen). Demet Ulusoy Binan, *Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Taşca işaretleri ve koruma sorunları*, *Tac vakfi'nin 25 Yılı*, Haluk Sezgin (ed.), İstanbul 2001, σσ. 120-136· Zeki Sönmez, «II. 1. Başlangıçtan XVI. Yüzyıla kadar

ρωμα της Λυδίας, κόρης του Αυγούστου.

Σύμφωνα με μια αρχαία άποψη το «Ε» του ναού του Απόλλωνα δεν παρέπεμπε σε κάποια φράση ή έκφραση, αλλά ανήκε στα αντικείμενα της δελφικής λατρείας. Ίσως μάλιστα να μην ήταν κάποιο γράμμα αλλά ένα αντικείμενο που έμοιαζε με το γράμμα «Ε» και ταυτίστηκε μ' αυτό, όταν η αρχική σημασία του ξεχάστηκε.

Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία θεωρήθηκε ότι το «Ε» μπορεί να ήταν ένα μινωικό σύμβολο που μεταφέρθηκε στους Δελφούς από την Κρήτη μαζί με τη λατρεία του Πύθιου Απόλλωνα, ίσως ένα ιερογλυφικό για τη στοά, ένα σύμβολο της «κοσμικής θύρας»⁸⁹. Ορισμένοι θεώρησαν ότι το «Ε» κατά τις ιερογλυφικές συμερειακές επιγραφές σημαίνει «οίκος» ή «ναός».

Το γράμμα «Ε», με την προφορά του ως (ει), αντιπροσωπεύει τις ερωτήσεις αυτών που ζητούν από το μαντείο (= *ερωτηματικό ει*), καθώς και την ευχή τους να πραγματοποιηθεί το αίτημα για το οποίο έκαναν την ερώτηση (= *εύχητικό ει*)⁹⁰.

Σχ. 12. Διάφορα ακριδογραφήματα στην επιφάνεια γωνιακού δόμου λίθου στη μεσημβρινή πλευρά της εκκλησίας (βλ. εικ. 10).

Μία άλλη ερμηνεία υποστηρίζει ότι το «Ε» συμβόλιζε το ἦ, ένα αρχαιοελληνικό επίρρημα που σημαίνει «αληθώς»⁹¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω το «Ε» ήταν ένα λατρευτικό αντικείμενο με άγνωστη σημασία και απροσδιόριστη προέλευση που έμοιαζε με το γνωστό γράμμα, λείψανο από έναν πολιτισμό αρχαιότερο από τον ελληνικό. Από τη μαρτυρία του Πλουτάρχου, ο οποίος ήταν ιερέας στον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς, και ειδικά στο έργο του *Περί τοῦ Ε καὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, το οποίο διασώθηκε σε πλήθος βυζαντινών

χειρογράφων τα αρχαιότερα των οποίων ανήκουν στον 10ο-11ο αι. και τα οποία προφανώς αντιγράφουν άλλα αρχαιότερα (*Marcianus Graecus 250, Parisinus Graecus 1956 και 1957*), αλλά και από τα άφθονα παραθέματα του

Anadolu'da mimari faaliyetlerin organizasyonu», Başlangıçtan 16. Yüzyıla kadar. Anadolu Türk – İslâm mimarisinde sanatçılar, Ankara 1995, σσ. 11-20.

89. Σταύρος Γκιργκέλης, *Πλουτάρχου, «Περί τοῦ Ε καὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς»*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 277, 278.

90. *Ο.π.*, σ. 271.

91. *Ο.π.*, σ. 277.

κειμένου που υπάρχουν και σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς, όπως ο Ευσέβιος, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας και ο Θεοδώρητος Κύρου, αντλούμε άφθονες πληροφορίες για τη μυστική σημασία του «Ε». Τα «παραθέματα», οι αναφορές των εκκλησιαστικών συγγραφέων, είναι πολύτιμα, γιατί έχουν διατηρήσει ένα κείμενο πολύ ανώτερο και αρχαιότερο από αυτό των βυζαντινών χειρογράφων. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στο κείμενο που παρέχει ο Ευσέβιος και το κείμενο των κωδικών μας υποχρεώνει να σκεφθούμε την πιθανότητα υπάρξεως ενός αρχετύπου που περιλάμβανε, αν όχι όλες τις ηθικές πραγματείες του Πλούταρχου, τουλάχιστον ορισμένες ομάδες αυτών⁹².

Ειδικότερα για τον συμβολισμό του «Ε» γράφει ο Πλούταρχος: Ἔστι γὰρ ὡς ὑπολαμβάνουσι Δελφοὶ καὶ τότε προηγορῶν ἔλεγε Νίκανδρος ὁ ἱερεὺς, «σχῆμα καὶ μορφή τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἐντεύξεως, καὶ τάξιν ἡγεμονικὴν ἐν τοῖς ἐρωτήμασιν ἔχει τῶν χρωμένων ἐκάστοτε καὶ διαπυθνομένων»⁹³ και σύμφωνα με τη μετάφραση του Σταύρου Γκιργκέλη:

«Αυτό το γράμμα», όπως υποθέτουν οι άνθρωποι των Δελφών και ἔλεγε τότε και ο Νίκανδρος ο ιερέας μιλώντας εκ μέρους των, «συνιστά το σχῆμα και τη μορφή της συναντήσεως του ανθρώπου με τον θεό και κατέχει την αρχική θέση στα ερωτήματα εκείνων που ζητούν χρησμό»⁹⁴. Και στα πιο πάνω συμπληρώνει ο Πλούταρχος: Οὐτ' οὖν ἀριθμὸν οὔτε τάξιν οὔτε σύνδεσμον οὔτε ἄλλο τῶν ἐλλιπῶν μορίων οὐδὲν οἶμαι τὸ γράμμα σημαίνει· ἀλλ' ἔστιν αὐτοτελὴς τοῦ θεοῦ προσαγόρευσις καὶ προσφώνησις, ἅμα τῷ ῥήματι τὸν φθεγγόμενον εἰς ἔννοιαν καθιστᾶσα τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως. Ὁ μὲν γὰρ θεὸς ἕκαστον ἡμῶν ἐνταῦθα προσιόντα οἷον ἀσπαζόμενος προσαγορεύει τὸ «γνώθι σαυτὸν», ὃ δὴ τοῦ χαίρει οὐδὲν μεῖον ἔστιν. Ἡμεῖς δὲ πάλιν ἀμειβόμενοι τὸν θεὸν «εἶ» φαιμέν, ὡς ἀληθῆ καὶ ἀψευδῆ καὶ μόνην μόνῳ προσήκουσαν τὴν τοῦ εἶναι προσαγόρευσιν ἀποδίδοντες⁹⁵. Και κατά μετάφραση του Σταύρου Γκιργκέλη: Νομίζω, λοιπόν, ότι το γράμμα Ε δε συμβολίζει ούτε αριθμό ούτε σειρά ούτε σύνδεσμο ούτε κάποιο άλλο από τα ελλιπούς σημασίας μόρια. Αλλά είναι μια αυτοτελής προσαγόρευση και προσφώνηση του θεού, η οποία με την εκφώνησή της κάνει αυτόν που την πρόφερε να συλλαμβάνει τη δύναμη του θεού. Γιατί ο θεός σε κάθε έναν που προσέρχεται εδώ απευθύνει το γνώθι σαυτὸν σαν ενός είδους χαιρετισμό, ο οποίος δεν είναι σε καμιά περίπτωση κατώτερος από το «χαίρει». Εμείς, πάλι, απαντώντας στο θεό λέμε «εἶσαι» (= εἶ), (δηλ. υπάρχουνεις), θεωρώντας ως ἀληθῆ, ἀψευδῆ και μόνη ταιριαστή μόνον σ' εκείνον προσφώνηση αυτήν που σημαίνει το εἶναι⁹⁶.

92. Γκιργκέλης, ό.π., σ. 282.

93. Ό.π., σ. 294.

94. Ό.π., σ. 295.

95. Ό.π., σ. 328.

96. Ό.π., σ. 329.

Η προβληματική επιβίωση παρομοίων πίστεων στις περιοχές αυτές, με την άμεση επικοινωνία και τις μοιραίες αλληλοεπιδράσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στον ελληνικό Μικρασιατικό κόσμο και πολιτισμό και στον αναδυόμενο νέο κόσμο του Ισλάμ, μοιραία φέρνει στη μνήμη μας τις μεγάλες υπηρεσίες που πρόσφερε στη μεταβίβαση γνώσεων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός στους χαλίφες της Δαμασκού.

Μεταξύ των ακιδογραφημάτων, που επισημάναμε στην επιφάνεια του αναλογικού γωνιόλιθου της μεσημβρινής πλευράς της εκκλησίας, υπάρχει και ένα καθαρά «κουφικής» μορφολογίας (εικ. 10, σχ. 13).

Πρόκειται για την κλασική κορανική αποστροφή «Bism Allah» (= *ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ*) την οποία είχε την καλοσύνη να επαληθεύσει ο αραβολόγος συνάδελφος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου κος Χασάν-Χρήστος Μπαντάουι (Bandawi) τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ⁹⁷.

Μετά τη σύντομη παραμονή μας κάτω από τον καυτό ήλιο στην κοιλάδα του *Sivrihisar*, έπρεπε να επιστρέψουμε. Ο ήλιος άλλωστε έγεγνε να δύσει. Άρχισε ήδη να νυχτώνει και πήραμε κατάκοποι και κατασκοτισμένοι τον χωματόδρομο της επιστροφής για τη Σινασό, το άλλοτε περήφανο ελληνικό κεφαλοχώρι, από πολύ παλιά αστικοποιημένο, με τα λαμπρά φημισμένα σχολεία και τις ιδιαίτερα προσεγμένες προσόψεις των αρχοντικών του, τις πλουμισμένες με περίτεχνα σχέδια στις «αλτάνες», τα «σαχνισιά» και τις πλουσιότερες πορτοσιές των μανδρότοιχων. Και τότε συνέβη η μεγάλη έκπληξη που για μένα άγγιξε τα όρια του θαύματος.

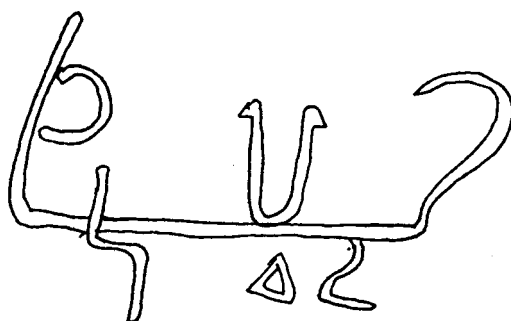
Πλησιάζαμε τον οικισμό οπότε σαν αστραπή διαδόθηκε η φήμη πως στην έρημη εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης του οικισμού ήρθαν για να λειτουργήσουν οι Πατριάρχες της Ορθοδοξίας, ο Οικουμενικός Πατριάρχης με τη συνοδεία του, ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων με αριθμό μητροπολιτών, ο Αρχιεπίσκοπος Γερμανίας και ορισμένοι άλλοι ιεράρχες από την Ελλαδική Εκκλησία. Σπεύσαμε στην παλιά μεγάλη, καλοχτισμένη ξυλόστεγη βασιλική, την καταπλουμισμένη στη δυτική όψη με ελληνικές επιγραφές και λιθανάγλυφα.

Όταν πλησίασαν οι Πατριάρχες με επικεφαλή τον Οικουμενικό, αυθόρμητα υποχώρησαν οι Τούρκοι που ήσαν συγκεντρωμένοι στον εξωνόρθωκα, με σεβασμό ανοίγοντας χώρο για να εισέλθει ο Οικουμενικός Πατριάρχης με τη συνοδεία του, ύστερα από 85 χρόνια, από την εποχή που και ο τελευταίος Έλληνας κάτοικος της Σινασού επιβιβάστηκε με τα κινητά του υπάρχοντα στους τετράτροχους αραμπάδες για να προστεθεί στην ατέλειωτη σειρά των

97. Περισσότερες πληροφορίες για τις κουφικές επιγραφές σε βυζαντινά μνημεία, βλ. στη μελέτη μου: «Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυρότισσας στην Καστοριά», *Βυζαντιακά* 10 (1990) 41-57.

εκπατριζομένων από τα γενέθλια χώματα Ελλήνων, οδεύοντας προς το καθορισμένο λιμάνι από τη συνθήκη της Λωζάνης, τη *Μερσίνα*, και από εκεί οδεύοντας προς το άγνωστο.

Στην αψίδα του ιερού αμυδρά διακρίνονταν μέσα στο ημίφως, η έκθεση παλιού εικονογραφικού υλικού των χαμένων ελλαδικών πατριδών των Τούρκων (παλιές καρτ-ποστάλ από τη Θεσσαλονίκη και την Καστοριά). Σπεύσαμε στο εσωτερικό της εκκλησίας –ελάχιστα κεριά ακουμπισμένα στο δάπεδο του χωρίς τέμπλο και Αγία Τράπεζα ιερού, διάχυτο παντού το άρωμα του λιβανωτού–, μέσα σε απόλυτη γαλήνη, με παρόντες μερικούς Τούρκους οι οποίοι παρακολουθούσαν με ευλαβή περιέργεια τη θεία λειτουργία που για πρώτη φορά ύστερα από 85 χρόνια ξανακούστηκε στη σφραγισμένη μεγάλη εκκλησία των Ελλήνων της Σινασού. Από το δυτικό «οπαίον» ψηλά εισχωρούσαν στο εσωτερικό της Εκκλησίας οι έσχατες ηλιαχτίδες, οι οποίες προσπαθούσαν να διεισδύσουν ανάμεσα στα λευκά συννεφάκια του πυκνού λιβανωτού. Παρατη-

Σχ. 13. Αραβικό αμιδογράφημα (κουφικό) σε δόμο λίθου της ΝΑ γωνίας της «Κόκκινης Εκκλησίας» (βλ. εικ. 10).

ρούσα με μεγάλη προσοχή τα πρόσωπα των Τούρκων που παρακολουθούσαν με μεγάλο σεβασμό τις ψαλμωδίες των Χριστιανών. Δεν μπόρεσα βέβαια να μαντέψω από τις εκφράσεις τους, αν κατανόησαν ποιοι ήσαν οι ιεράρχες που λειτουργήσαν ολομόναχοι στον έρημο χριστιανικό ναό. Ο απέραντος όμως σεβασμός στο πρόσωπο του Οικουμενικού Πατριάρχη ήταν ευδιάκριτος, όπως άλλωστε έχω διαπιστώσει στα ταξίδια μου στην Ανατολία. Οι φυσιογνωμίες που βρέθηκαν στο εσωτερικό της εκκλησίας του σημερινού Mustafapaşa μου φάνηκαν γνώριμες. Άλλωστε είναι γνωστό πως τον ελληνικό πληθυσμό της Σινασού αντικατέστησαν Μουσουλμάνοι από την περιοχή της Καστοριάς, στο πλείστον σλαβόφωνοι, στην ουσία οθωμανικοί πληθυσμοί της Καστοριανής ενδοχώρας, πιθανότατα εξισλαμισμένοι σλαβόφωνοι πληθυσμοί.

Την άποψή μου αυτή στηρίζω και σε λαογραφικά και γλωσσικά δεδομένα. Όπως διαπίστωσα κατά το σύντομο διάστημα της παραμονής μου στα αγιασμένα χώματα της Συνασού μέχρι και σήμερα η λαλιά των Τούρκων Καστοριανών προσφύγων, τουλάχιστον των γεροντότερων, στα σπίτια τους είναι ένα σλαβικό ιδίωμα και οι χοροί τους και τα τραγούδια τους με τα οποία ξεδίνουν στα «ζαΐφέτια» που έζησα ήσαν ξεκάθαρα σλαβογενή και ανάμεσα στα άσματα και στους έντονους ήχους των πνευστών ευδιάκριτα, σε όσους από εμάς που γνωρίζουμε τις συνοριακές περιοχές της Μακεδονίας, αναγνωρίσαμε την κραυγή *Oh lele Maiko*. Και οι χοροί τους είναι ξεκάθαρα σλαβογενείς. Οι ίδιοι με έμφαση τονίζουν σε κάθε ευκαιρία την καστοριανή καταγωγή τους.

Με ένα σφίξιμο της καρδιάς εγκαταλείψαμε την Καππαδοκία με εικόνες ανεξίτηλες από τη λαμπρή «Κόκκινη Εκκλησιά», τις παράξενες απεικονίσεις στις εικονομαχικές εκκλησίες, τις βυζαντινές ψαλμωδίες, τη λειτουργία της Ορθοδοξίας και τη γαλήνια φυσιογνωμία του Οικουμενικού μας Πατριάρχη. Και αμέσως αρχίσαμε να προγραμματίζουμε την προσεχή μας επιστροφή, στις κοιτίδες του Μικρασιατικού Ελληνισμού, για να διδαχθούμε όλο και περισσότερο από τα νάματα του Βυζαντινού Ελληνισμού.

RÉSUMÉ

Prof. Dr. N. C. Moutsopoulos

L'«ÉGLISE ROUGE» (KIZIL KİLİSE) PRÈS DE SIVRİ HİSAR EN CAPPADOCE. OBSERVATIONS ET PRÉOCCUPATIONS

Les expériences tirées à l'occasion de mes visites en Cappadoce ont toujours été sans précédent. Ce fut également le cas lorsque je fus récemment (octobre 2004) de retour dans la région de Nevşehir – Procope (Ügriip) – Karvali (Gelveri) – Sinassos (Mustafapaşa) – Korama (Göreme).

Il s'agit d'une région montagneuse dont le sol sec est fait d'une roche jaunâtre friable que les pluies tombées au cours des millénaires ont érodé en entraînant dans les ravins qui se forment une matière à grains très fins. Ces processus climatiques, les interventions éoliques et l'originalité géologique du paysage rocheux sculptent d'étranges formes sur la surface de la roche tendre, surtout dans la région de Göreme, fameuse pour ses églises chrétiennes rupestres. C'est ainsi que nous pouvons actuellement admirer les étranges formes créées par la suite surtout par les vents, les colonnes (les fameuses «cheminées de fées») qui semblent se former comme pour soutenir des «chapeaux» en suspension, fonceés et en forme de plaque, que l'imagination populaire locale compare à des dragons ou des fantômes pétrifiés.

Le paysage inhospitalier de la Cappadoce offrait une image semblable à l'époque de saint Grégoire de Nazianze, au début du 4e s., d'après son épître à Basile le Grand [Migne, *P.G. (Patrologia Graeca)* vol. 37, v. 25].

Les qualités de la roche tendre et facile à sculpter permirent aux habitants de creuser pour sculpter leurs habitations souterraines qui souvent comportaient plusieurs étages. Les niveaux parallèles communiquaient à l'aide de cages d'escalier intérieures, également sculptées dans la pierre tendre. Les églises furent sculptées avec les mêmes caractéristiques typologiques et morphologiques que les églises byzantines de l'époque, qui étaient cependant construites avec des matériaux traditionnels de maçonnerie et suivant les connaissances de construction de coupes alors existantes. Il existait cependant une importante différence: les églises et les monastères souterrains de Göreme furent formés en utilisant une méthode abstractive et une connaissance parfaite de la typologie et de la morphologie byzantines de la construction d'églises; la technique de

sculpture de la roche tendre était parfaite, ce type de sculpture ne permettant pas d'erreurs. Les villes souterraines étaient bâties de la même manière. Elles étaient appelées «kapaggia» (refuges) et étaient creusées dans les entrailles de la terre, souvent en multiples niveaux successifs souterrains à communications dédaléennes; elles disposaient d'un système parfait d'aération artificielle et les entrées secrètes étaient assurées par l'ancien système de la meule roulante, c'est-à-dire de la roue de la meule, sculptée dans la dure roche basaltique et appelée *trohia* (roues) par les habitants indigènes de Sinassos (Mustafapaşa). Un exemple de village souterrain particulièrement représentant a été récemment découvert à *Kaymaklı*.

L'approvisionnement en eau de ces villages troglodytes souterrains se faisait en canalisant les eaux de pluie pour les conduire de la surface vers des citernes souterraines.

Le chauffage et plus généralement les foyers à l'intérieur des habitats souterrains constituaient un grand problème. Dans ce cas également, l'ancien système homérique de l'*ipnos* fut appliqué, c'est-à-dire l'enfouissement d'une jarre avec aération extérieure appropriée, où on faisait cuire les pains azymes spéciaux, pétris en fines couches, en utilisant quelques brindilles pour chauffer, des broussailles, comme celles qu'emporte le *hamsin* du désert.

Il s'agit du type de l'ancien «foyer» asiatique qui fut probablement utilisé en Grèce dans l'habitation archaïque mégaroïde, aussi connu au Tibet, en Afghanistan et surtout dans le monde iranien où je vécus quelques nuits glaciales à *Yazd* et à *Ispahan*. C'est dans ces «foyers» que se développèrent les roumes de l'Asie Mineure et surtout de la Cappadoce où, pendant les veillées d'hiver autour du «tandour», éclairé par la faible lumière tremblante de la lampe à huile, ils écoutaient les femmes âgées raconter les mythes du *milet* des roumes, la mythologie du cycle acrite et des histoires de *Köroğlou*.

Les byzantins connaissaient les habitudes de ce peuple depuis le 10e siècle, d'après le témoignage de Léon Diakonos qui décrit les événements qui eurent lieu pendant le règne de Nicéphore Phokas, qui visita en famille la région de Göreme en 963-969. Subsiste même une représentation de la famille royale (de l'empereur Nicéphore Phokas, de sa femme Theophano, de son père officier supérieur Vardas Phokas et de son frère officier supérieur et courtisan Léon Phokas) dans un temple souterrain qu'il fonda à Tsaous Ini (le grand pigeonier de Çavuşin dans la vallée des Épées), à l'occasion d'une visite à sa patrie, la Cappadoce, au 10e siècle. Dans la chapelle actuellement démolie subsiste l'inscription *Nicéphore serveur du Christ*.

Il s'agit d'une description concise et très exacte de l'ancienne population troglodyte de la Cappadoce.

Les traits culturels de la région se perdent dans la brume de l'âge néolithique.

Ici se créa la première société rurale de l'humanité au 8e millénaire avant J.C. à *Çatalhöyük*, une société qui connut son épanouissement vers 6500 avant J.C.

Les découvertes archéologiques se poursuivent durant le chalcolithique et atteignent l'âge de bronze primaire. Durant le 3e millénaire avant J.C. une tribu sémitique s'installa initialement dans la région. Suivirent par groupes les Hittites, un peuple Indoeuropéen qui s'installa en Cappadoce au début du 2e millénaire avant J.C. Les Hittites eux-mêmes appelaient leur tribu «Nesha» et leur langue *neshi*. Karum Hattusa et Boğazköy constituaient d'importants centres culturels et administratifs.

A l'époque du déclin de l'empire Assyrien naquit ici la civilisation *Urartu* dont le nom est étymologiquement ralié à l'appellation du mont biblique *Ararat*. Après la destruction de l'état hittite suivit une série de royaumes néo-hittites.

D'anciens textes assyriens se réfèrent au royaume de la Cappadoce, qui comprenait les villes *Mazaca* (Césarée), Nigde (Nigdi) et Procope (Üğrüp). Des références semblables existent dans l'inscription de l'obélisque découvert au sommet du mont *Nemrud*, datant de l'ère du roi Salmanasar III (858-824). Selon certains chercheurs, les Cappadociens sont d'origine syrienne, alors que d'autres pensent qu'il s'agit de descendants des *Louvites*, étant donné qu'ils utilisaient la langue louvite sur leurs épigraphes hiéroglyphiques (au 6e siècle av. J.C.). Suivirent des invasions et des installations de tribus lydiennes et phrygiennes, puis en 547 av. J.C. les Perses firent leur invasion.

Avant l'invasion perse, le pays s'étendait de la Mer Noire jusqu'aux monts de Taurus et du fleuve Euphrate jusqu'au lac Salé (Tuz Gölü). Pendant les guerres entre les perses sous le roi Cyrus (559-529 av. J.C.) et le roi de Lydie Crésus (560-540 av. J.C.), la Cappadoce était soumise à l'administration perse et constituait une des cinq satrapies de l'Anatolie. Son étendue allait du fleuve Iris (Yeşil Irmak) à l'Ouest jusqu'à Tyane (Tyana) au sud. Durant le règne de Darius I (522-486 av. J.C.) et de son successeur Xerxès (486-465 av. J.C.), la Cappadoce s'unit aux trois autres satrapies de l'Anatolie.

Au cours de l'administration perse, la Cappadoce se divisa en deux régions, la Cappadoce pontique au Nord dont la capitale était Amasia, et la Grande Cappadoce au Sud dont la capitale était *Mazaca* (Césarée). Pendant cette période, le pays fut gouverné par des satrapes perses, dont l'influence fut très forte.

Le nom du pays provient de l'appellation hittite *Katpa tuka*, qui signifie «pays de beaux chevaux» comme le nom de Lycie qui provient à nouveau du mot hittite «Lukka» qui signifie «lumière». D'ailleurs, le nom grec d'Eubée (Evia) signifie «pays riche en bœufs».

L'ancêtre mythique des Cappadociens était *Mosoch*, le Zeus phrygien qui plus tard fut appelé «Mazeus». Le nom de la ville la plus importante de Cappadoce, *Mazaca*, est relatif. Pendant la période hellénistique et la monarchie

d'Ariarathe V (163-130 av. J.C.) la ville changea de nom en *Eusébia*. Lorsque Ariarathe I fut captivé et mis à mort par Perdiccas, Eumène fut nommé satrape de la région et la satrapie fut incluse à l'administration des Séleucides de Syrie.

Suite à la libération du pays du joug des Séleucides, la satrapie fut incluse dans l'état fondé par Ariarathe III (225-220 av. J.C.).

Avant de devenir une province romaine et pendant le règne de Tibère (18 av. J.C.), la région vécut une période d'indépendance qui dura environ trois siècles et dont les centres historiques étaient *Mazaca*, Césarée et Tyane (Tyana), actuellement *Kemerhisar*.

Durant le règne du roi du Pont (Pontos) Mithridate VI (96 av. J.C.), le pays était tenu en sujétion par les romains et en 17 après J.C., suite à la mort d'Antigonos I et la bataille d'Ipsous, à l'époque d'Ariarathe IV, le pays devint une province romaine, à l'époque de Tibère.

Césarée est toujours la capitale de la Cappadoce romaine. Vespasien (69-79 après J.C.) y installa deux légions romaines pour protéger l'état des attaques des Parthes.

Les informations les plus fiables sur les limites géographiques de la Cappadoce sont fournies par Strabon le géographe qui était originaire d'Amasia Sinope et donc bien informé, étant donné qu'il vécut pendant la période dont nous discutons.

Les frontières de la Cappadoce sont définies à l'Ouest par le grand Lac Salé, *Tuz Göllü*, et à l'est par le fleuve Euphrate.

D'après le témoignage de Constantin Porphyrogénète, dans son œuvre *Peri Thematou*, il existait dans la région, durant le 9e au 11e siècles, les commandements de la *Cappadoce*, de *Harsianon*, de *Sévastia* et de *Lykandos*.

Pendant Byzance, le commandement de *Mélitène* comprenait l'actuelle *Malatya Ovası* ou *Eski Malatya* (9 km au NE de Malatya actuelle). La *Cataonie* était une région montagneuse à l'Ouest de Mélitène ayant comme centre *Comana* (*Şar*) sur le fleuve Saro (Seyhan).

À l'époque, des populations chrétiennes se réfugièrent en Cappadoce suite à l'extension de l'Islam et la conquête de l'Égypte. Il existe des opinions d'après lesquelles les monastères de Göreme, près de Procope (Ügrüp), à Soğanlı et la vallée du Péristremma ont été bâtis par des moines de Thébaidé d'Égypte qui se réfugièrent dans ces régions depuis les jours de l'iconoclasme.

Césarée fut prise et demeura sous domination arabe de 647 à 726 mais ne fut heureusement pas détruite. *Tyane* fut envahi pendant quelques mois en 896 et *Ankara* en 838, ainsi que *Amorion*, la base puissante du commandement des Anatoliens, ville natale de la dynastie royale byzantine.

Dans les régions rurales, les arabes provoquèrent de grandes catastrophes. Il semble que les habitants cherchèrent alors refuge dans les villes souterraines,

semblables à celles qui furent récemment découvertes à *Kaymaklı* et à *Derinkuyu*.

Les monastères souterrains subsistèrent aux attaques arabes mais durant l'iconoclasme (726-843), ils connurent de dures persécutions et furent exterminés.

La dynastie royale des Isaures (717-820), originaire d'*Amorion*, était, pour des raisons politiques, très favorable envers les préjugés iconophobes des arabes et des juifs.

Le christianisme se propagea assez tôt en Cappadoce. Les croyants avaient néanmoins des origines confessionnelles très anciennes (hittites, assyriennes, perses, gréco-romaines) et constituaient un champ fertile au développement et l'épanouissement de toutes sortes d'hérésies. Les événements qui suivirent et le substrat racial complexe que formaient les croyants rendirent pour longtemps difficile l'évolution naturelle du christianisme.

Le *manichéisme* sous la forme du *paulicianisme* est une nouvelle hérésie qui apparut à l'époque de Constant II (641-668). Durant le règne de Constantin V (741-775) le paulicianisme fut largement diffusé dans les régions arméniennes dominées par les Sarrasins.

Divriği (Téphriké) était le centre de paulicianisme. En 871, son empereur même, Basile I marcha contre les pauliciens de Divriği (Téphriké) et détruisit le château imprenable ainsi que d'autres fortifications voisines moins importantes. Un an après, Chrysocheir attaqua contre la Galatie (Opsikium) et Ankara et ruina la région autour du lac Tatta (Tuz Gölü). L'émir de Mélitène Omar fut assassiné dans la bataille historique de 863.

Après la défaite de l'empereur byzantin Romain IV Diogène (1068-1071), lors de la bataille de *Manzikert*, les turcs seldjoukides s'installèrent dans la région et créèrent un puissant sultanat. Les seldjoukides développèrent une remarquable et singulière civilisation islamique avec d'évidentes influences iraniennes. Leurs capitales étaient Césarée et Iconion.

Quelle était donc la population de cette région centrale de l'Asie Mineure? Il s'agit là d'un problème difficile à résoudre et malheureusement il n'existe point de recherches ethnologiques et anthropologiques fiables, par lesquelles nous aurions pu commencer.

Toutefois, à part ce que nous avons brièvement décrit et les métissages qui se produisirent pendant les siècles passés, la partie principale de la population est composée d'une fusion anthropologique de populations hittites, de peuples qui créèrent la civilisation *Urartu*, d'assyriens, de perses, d'arméniens, de phrygiens, de celtes qui s'installèrent en Galatie et de mercenaires goths installés dans la

région par Stelihon, le grand général de l'époque de Justinien.

La population des Grands Centres parlait grec, comme c'était le cas dans toutes les grandes villes hellénistiques du proche Orient. L'hellénisme se diffusa plus fortement à l'intérieur du pays après la conquête romaine, assisté par le développement et la propagation du christianisme, responsable de l'hellénisation finale de l'amalgame des populations de l'Asie Mineure. Durant les premières années pénibles de la conquête seldjoukide, les mesures prises par l'administration islamique obligèrent d'importantes masses de populations hellénophones qui vivaient dans les environs de *Césarée, d'Iconion, de Tyane, de Procope (Ügriip) ou de Nevşehir* d'oublier la langue grecque, en gardant toutefois leur foi pour le christianisme. Les exceptions sont admirables, comme celle de Sinassos (Mustafapaşa) et de plusieurs autres villes de la Cappadoce qui demeurèrent hellénophones.

Durant ma dernière visite en Cappadoce, j'eus l'occasion de visiter la vallée aride et infertile au SE de *Sivri Hisar*, où une église byzantine subsiste en assez bon état à 5 km au NE de *Güzelyurt*, dans la région *Gelveri (Gelve), Karvali (Kerbala, Karbala)*.

Sivri Hisar était très probablement l'ancienne *Arianze*, lieu où naquit en 329 après J.C. saint Grégoire le Théologue (de Nazianze).

Dans la région, la famille de saint Grégoire possédait des étendues auxquelles se réfèrent souvent les textes de l'époque: «domaine à Arianze» (Migne, *P.G.*, vol. 37, v. 392).

Arianze (*Sivri Hisar*) était traversée par la rue byzantine qui en partant de *Colonia* (Aksaray), passait par *Marg al – Usqf* et conduisait à Nigde (36 km au SE de Colonia).

L'appellation de l'église «*Kızıl Kilise*» (Église Rouge) est due à la couleur infrarouge du matériau basaltique de construction.

Il est dit que l'église est raliée au culte de saint Grégoire, évêque de Nazianze et père de saint Grégoire le Théologue.

Les habitants grecs de *Karvali (Gelveri)* appelaient l'église *Kızıl Kilise* «Monastère de saint Pantéléimôn».

D'après une version différente, le temple était dédié aux Saints Martyres qui furent torturés à Arianze. Hans Rott considère que l'église est un exemple caractéristique de temple tumulaire cappadocien (Grabeskirche).

Les chercheurs Friedrich Hild et Marcell Restle ne sont pas d'accord avec l'opinion de Hans Rott d'après laquelle *Kızıl Kilise* était un temple funéraire dédié à la mémoire de saint Grégoire de Nazianze. Le recouvrement de l'église est composé d'une nef abritée d'une voûte semi cylindrique qui communique par trois ouvertures avec une nef latérale «funéraire», située du côté nord du temple

(formation à deux nefs).

Les forces (le poids) de la coupole sont transférées aux supports par moyen de quatre «trompes d'angles» construites aux coins du tambour de la coupole. Très peu de traces de la nef construite ultérieurement subsistent dans la partie ouest du plan.

Ce type architectural à caractéristiques typologiques de construction ouvertement archaïsantes rappelle fortement les églises de Syrie, comme le temple du palais *Qasr ibn – Wardan*. Paolo Cuneo pense que ce type syrien de construction d'églises provient de Syrie en passant par la Cilicie et les villes hellénistiques des côtes de la Méditerranée.

Il s'agit sans doute d'un monument très important de l'Architecture chrétienne de l'Asie Mineure dont l'importance fut soulignée par des scientifiques comme Marcell Restle; d'après lui, le temple est un monument ecclésiastique parfait de l'époque byzantine primaire de l'Asie Mineure.

L'église a été jusqu'à présent vaguement datée du 5e au 9e siècle. Marcell Restle dans son étude *Studien zur Frübyzantinischen Architektur Kappadokiens*, (Text, Wien 1979, p. 171) date l'église rouge vers la fin du 6e ou le début du 7e siècle (ca. 600).

Nous pouvons observer un élément d'archaïté incontestable dans les pierres de construction rectangulaires basaltiques bien taillées, à dimensions exagérées, unies par très peu de mortier puissant ainsi que dans les claveaux bien taillés et parfaitement joints des arcs en forme de fer de cheval, dans l'arc à cinq côtés du sanctuaire et le transfert des pressions de la coupole par l'intermédiaire de trompes d'angles.

Les données de construction citées ci-dessus trahissent la présence des corporations (isnafs) isauriennes de maîtres maçons qui, à ce que nous savons, travaillèrent à cette époque dans des régions frontalières assyriennes et ailleurs dans le SE de l'Asie Mineure, près des frontières de l'empire romain Est.

Fondés sur ces observations, nous pourrions proposer une datation du temple entre le début du 6e siècle (ca. 500) et le début du 8e siècle.

Ajoutons aux observations ci-dessus quelques symboles gravés sur la surface des pierres de construction comme le croix inscrite dans un cercle soutenu par une tige verticale, sculptée au centre du linteau monolithique de l'entrée principale (fig. 4, 7, sch. 4). Il s'agit d'une croix isocèle à extrémités élargies, inscrite dans un cercle, forme qui rappelle les symboles «manichéens» correspondants (fig. 7).

Sur plusieurs points de la façade ouest de l'église et sur la face sud de l'angle SE il existe une foule de sgraphites cruciformes (fig. 8, 9).

La présence de la lettre grecque «Epsilon» (E) sur l'angle droit inférieur de la pierre angulaire du côté sud est à notre avis très importante (fig. 10). La lettre

est gravée avec savoir et suit la morphologie de l'alphabet grec classique à une époque où la lettre «epsilon» avait déjà acquis sa forme curviligne (sch. 12, fig. 10). Il est normal que notre pensée se tourne vers les significations secrètes acquises par l'inscription du «E» (Elios, Elefsis, etc) et que nous réfléchissions sur une survie supposée du système de Pythagore et de l'importance secrète de la phrase *Τὸ ἔν Δελφοῖς Ε* (Epsilon de Delphes), gravée sur le pronaos du temple d'Apollon à Delphes.

La survie problématique de telles croyances dans ces régions, la communication directe et les interactions fatales entre le monde grec de l'Asie Mineure et le nouveau monde émergeant de l'Islam nous rappelle inévitablement les grands services qu'offrit Jean Damascène aux califes de Damas en leur transférant des connaissances en littérature grecque.

Parmi les sgraphites de la surface de la pierre angulaire du côté sud de l'église, il en existe un dont la morphologie est purement kouphique (fig. 10, sch. 13). Il s'agit de la répulsion coranique classique «Bism Allah» (au nom de Dieu).

Nous abandonnâmes la Cappadoce le cœur serré, avec des images ineffaçables de l'«Église Rouge» et les étranges fresques dans les églises incontestables.

EIKONEΣ

*Εικ. 1. Η «Κόκκινη Εκκλησία» (Kizil Kilise) στο Sivri Hisar της Καππαδοκίας.
Fig. 1. L'«Église Rouge» (Kizil Kilise) à Sivri Hisar en Cappadoce.*

*Εικ. 2. «Κόκκινη Εκκλησία». Λεπτομέρειες τοιχοποιίας της μεσημβρινής όψews.
Fig. 2. «Église Rouge». Détails de la maçonnerie de la façade sud.*

Εικ. 3. «Κόκκινη Εκκλησία». Εσωτερική άποψη του τρούλου. Διακρίνεται το σύστημα στηρίξεως του τύμπανου με γωνιακά «ημιχώνια».

Fig. 3. «Église Rouge». Vue intérieure de la coupole. Se distingue le système du support du tambour avec des trompes d'angle.

Εικ. 4. «Κόκκινη Εκκλησία». Η δυτική όψη.

Fig. 4. «Église Rouge». Façade ouest.

Εικ. 5. «Κόκκινη Εκκλησία». Ανατολική άποψη του ναού. Διακρίνεται η πεντάπλευρη διαμόρφωση της αψίδας του ιερού και το οκταγωνικό τύμπανο του τρούλου.
Fig. 5. «Église Rouge». Façade est du temple. Se distingue l'arc à cinq côtés du sanctuaire et le tambour octogonal de la coupole.

Εικ. 6. «Κόκκινη Εκκλησία». Εσωτερική άποψη του τρόπου εδράσεως του τρούλου.
Fig. 6. «Église Rouge». Vue intérieure du moyen de support de la coupole.

Εικ. 7. «Κόκκινη Εκκλησία». Σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο στο κέντρο του υπέρθυρου της εισόδου στον ναό.

Fig. 7. «Église Rouge». Croix inscrite dans un cercle au centre du linteau de l'entrée du temple.

Εικ. 8. «Κόκκινη Εκκλησία». Ποικίλης μορφολογίας σταυρικά ακιδογραφήματα στις όψεις των δόμων λίθων της δυτικής όψεως του ναού.

Fig. 8. «Église Rouge». Sgraphites cruciformes de morphologies différentes sur les pierres de construction de la façade ouest du temple.

Εικ. 9. «Κόκκινη Εκκλησία». Σταυρικό ακιδογράφημα στην όψη δόμου λίθου της δυτικής πλευράς του ναού.

Fig. 9. «Église Rouge». Sgrahite cruciforme d'une pierre de construction de la façade ouest du temple.

Εικ. 10. Οι δόμοι γωνιόλιθοι της ΝΑ γωνίας. Μεσημβρινή όψη. Διακρίνονται διάφορα ακιδογραφήματα.

Fig. 10. Les pierres angulaires de construction de l'angle SE. Façade sud. Se distinguent certains sgraphites.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

ΑΘ. Α. ΑΛΤΙΝΤΖΗΣ, ΚΑΜΒΟΥΝΙΩΝ 2-4

ΤΗΛ. 2310 221.529, ΦΑΞ 242.440

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΗΛ. 2310 795.927, 795.928, ΦΑΞ 569.792

ΒΙ.ΠΕ.Θ. - ΣΙΝΔΟΣ